

HerStory kollektíva

A HAZAI ÉLELEM- ÖNRENDELKEZÉS CENTRÁLIS MOZGALMAINAK ÉS PERIFÉRIKUS SZERVEZŐDÉSEINEK FEMINISTA OLVASATA

Az élelmezés témájához kapcsolódó zöld civil szerveződések és a feminista szervezetek hosszú múltra tekintenek vissza Magyarországon, azonban ezen kezdeményezések programjai és céljai aligha találtak közös utat. Az élelem-önrendelkezés gyakorlatát feltáró szakirodalom rámutat, a mozgalmi diskurzus elemzése mellett elenyésző figyelmet érdemelt a helyi élelem-termelésben részt vevő nők és férfiak mindennapi megélései. A HerStory kollektíva a hazai zöld és feminista civil szerveződések körében tapasztalt közös célokra és a kutatásokban mutatkozó hiányosságra reflektál a jelen, többszerzős tanulmányban. Az élelem-önrendelkezés koncepcióját és gyakorlatát magyarországi viszonylatban, vidéken élő és/vagy gazdálkodó nők szempontjából vizsgálja. A tanulmánnyal a HerStory kollektíva célja, hogy feltárja milyen problémák, kiutak és egyéni stratégiák, küzdelmek rajzolódnak ki a női tapasztalatokból a zöld és feminista civil szerveződések periferiáján. A tanulmány három részben ötvözi az akadémiai és aktivista megközelítést: (1) A zöld és feminista történeti és szakirodalmi áttekintésben (2) a módszertani összefoglalóban és a félig strukturált interjúk elemzésben. A tanulmány lezárásaként a HerStory kollektíva (3) ajánlásokat tesz a kollektív cselekvésre az élelem-önrendelkezés mozgalomban, illetve a mozgalmi téren kívül tevékenykedő nők és közösségek szolidáris bázisának kialakítására.

BEVEZETÉS: A HAZAI ZÖLD ÉS NŐI SZERVEZŐDÉSEK ÉS AZ ÉLELEM-ÖNRENDELKEZÉS

A főáramú mozgalmi narratíva élelmiszer-önrendelkezésnek tekinti azokat a mindennapi gyakorlatokat és stratégiákat az élelmiszerpolitika szervezésében, amelyek lehetővé teszik az ökológiai szempontok mellett a társadalmi szempontok érvényesítését. A társadalmi válság elkerülése érdekében a demokratikus szerveződést és az élelmiszer mint közjó igazságos elosztását célozza, szemben a profitérdeknek alárendelt ipari mezőgazdasággal (Balázs 2020a). Ez a definíció azonban nem reflektál arra a mindennapi megélésre és tapasztalatra, hogy a családok és a kisközösségek szintjén általában a nők azok, akik az élelmezéssel és gondoskodással kapcsolatos munkákat végzik (Turner et al. 2020), és akikre az ebből a definícióból és mozgalmi igényből eredő plusz munka jelentős része hárul akkor, ha a kapcsolódó politikák és társadalmi struktúrák erre nem kínálnak alternatív megoldásokat. E tanulmányban a HerStory kollektíva¹ az élelmiszer-önrendelkezés fogalmát és gyakorlatát a vidéken élő és dolgozó nők tapasztalatain átszűrve értelmezi újra.

A HerStory kollektíva több alkalommal lefolytatott elméleti vitát követően kezdte el következetesen az élelmiszer-önrendelkezés helyett az élelem-önrendelkezés kifejezést használni és terjesztetni.² Ezekre a vitákra az élelem-önrendelkezés olvasóköri³, a Szolidaritási Akciócsoport Élelem munkacsoportjának megbeszélései, az Élelem-önrendelkezés Fórum⁴ és hónap⁵ biztosítottak teret. Míg az élelmiszer az élelem áru jellegét hangsúlyozza és feltételezi az ipari és egyéb feldolgozottságot, addig az élelem kifejezés kitérít ezt a perspektívát. Az élelem a formális gazdaságon túl az informális (szubsztantív) gazdaság keretei között is hozzáférhető. Többek között

---

1 Interneten: <https://tudatosoregedes.hu/herstory/> (Letöltve: 2021.04.29.)

2 Interneten: <https://youtu.be/G-5ZHODGW5A> (Letöltve: 2021.04.29.)

3 Interneten: <https://courses.essrg.hu/hu/course/elelem-onrendelkezes-magyarorszagon/> (Letöltve: 2021.04.29)

4 Interneten: <https://permakultura.hu/elelmiszer-onrendelkezes-forum-2020-01-25/> (Letöltve: 2021.04.29.)

5 Interneten: <https://merce.hu/2021/01/21/szolidaris-elelem-a-termofoldtol-a-tanyerig/> (Letöltve: 2021.04.29.)

a haszonkertekben, saját részre megtermelt, a szomszédokkal elcserélt élelem nem jelenik meg a formális gazdasági rendszerben, mégis ki tudja elégíteni az emberek egyik alapvető szükségletét (Jehlička et al. 2020, Krasznai Kovács 2021).

Az élelem-önrendelkező gyakorlatokat feltáró szakirodalomban a mozgalmi diskurzus mellett elenyésző figyelmet kapott a helyi élelem-termelésben részt vevő nők és férfiak mindennapi munkája és a mikroszinten működő, kulturálisan beágyazott gyakorlatok vizsgálata (Turner et al. 2020). A terepi szintű igényektől elfordulva, a kutatók jellemzően a nyugati társadalmi tapasztalatokból táplálkozó koncepciókon és megközelítéseken keresztül próbálják megérteni a közép- és kelet-európai régiót. Ez azzal a leegyszerűsítő értelmezéssel fenyeget, mely szerint az élelmiszer-rendszereket tekintve alulfejlett a régió, miközben a piaci struktúrán kívül helyezkedő élelemtermelési módok, mint amilyen a háztájizás hagyománya, fennmaradtak és kiérdemelték a kutatók figyelmét Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon (Balázs 2020b).

Globális viszonylatban az éhínség és elszegényedés kihívásaira a túlnyomó többségben női munkára támaszkodó, autonóm, politikailag tudatos közösségek nyújthatnak megoldást. A társadalmi nemek, a társadalmi pozíciók, az osztályhelyzet és a kisebbségi identitás az elnyomás olyan metszetei, amelyekre az élelem-önrendelkezés köré szerveződő női közösségek érzékenyek tudnak maradni (Andrews et al. 2019). A helyben beágyazott hatalmi viszonyokra és az abból való kitörésre lehetőséget kínálhatnak az élelem-önrendelkezés mozgalmi terei és gyakorlatai, aminek lehetőségeiről magyarországi kontextusban keveset tudunk.

Ezen mozgalmi és szakirodalmi hiányokra rámutatva a HerStory kollektíva jelen tanulmánya az élelem-önrendelkezés koncepcióját és gyakorlatát magyarországi viszonylatban, vidéken élő és/vagy gazdálkodó nők szempontjából vizsgálja. Hazai kontextusban terepi szintű tapasztalatokból tudjuk igazán értékelni az általunk élelem-önrendelkezésének nevezett kezdeményezéseket. A hazai élelem-önrendelkezés mozgalmi jellegű, dinamikus fejlődésében fontos szerepet töltek be a zöld politikai, közéleti, főáramú mozgalmi tér szereplői – jellemzően budapesti központú civil szervezetek. Továbbá részt vállaltak belőle a vidéki, jellemzően helyi szinten tevékeny kezdeményezések,

környezeti nevelési, permakultúrás, közösségi mezőgazdálkodás (CSA)⁶, kosárközösség és egyéb jellegű kezdeményezések is.

Mindkét építkezési irányra jellemző, hogy a jelen időszakig a társadalmi nemi kérdések, a nők és férfiak közötti gazdasági, társadalmi és a gondoskodási terheket érintő különbségek felé kevésbé tudatosan fordul. A gazdasági szemléletű elemzések figyelmen kívül hagyják, hogy az önellátó, időigényes munka jellemzően rontja a nők életminőségét (Burtejin 2021). Részben ez is az oka annak, hogy az élelem-önrendelkezés mára kialakult hálózatai és struktúrái a társadalom csak egy nagyon szűk szeletének hozzáférhetőek. Az élelem-önrendelkezés globális mozgalmi és kutatói hálózatára jellemző, hogy hátrahagyja vagy nem kezeli a földnélküliek helyzetét, nem teremt kellő lehetőséget a tudásátadásra és nem tud megszólítani olyan szektorokat és csoportokat, akik nem közvetlenül érintettek a földkérdésben (Edelman et al. 2014). A hátrányos helyzetű társadalmi csoportok között jelen vannak az egyedülálló, a gyermekeiket egyedül nevelő nők, a fogyatékkal élők, felülreprezentáltak a romák, az alacsony jövedelmű és/vagy sokgyermekes családok, akiknek a minőségi éhezésen túl a mennyiségi éhezéssel is szembe kell nézniük (Turner et al. 2020). Ugyanakkor az egészséges bioélelmiszerek inkább a középosztály és/vagy a gondoskodási terhekkal nem nyomott értelmiségi fiatalok számára hozzáférhetőek.

A tanulmány a fent bemutatott hiányokat pótolva bevezetésként szolgál a hazai élelem-önrendelkezés gyakorlatáról és a Szolidaritási Akciócsoport berkeiben szerveződő HerStory kollektíváról. Ezt követően a kutatás önreflexív módszertanát és a kutatási agenda meghatározását, valamint a strukturált élettörténeti interjúzás módszertanát, a kutatás során felmerült korlátokat és a kollektív írás folyamatát mutatjuk be. Kollektív kutatásunk kérdése a következő: *Milyen problémák, kiutak és egyéni stratégiák, küzdelmek rajzolódnak ki a női tapasztalatokból a zöld és feminista mozgalom perifériáján?* A tanulmány három részben ötvözi az akadémiai és aktivista megközelítést. (1) A feminista történeti és szakirodalmi áttekintést az (2) interjúk elemzése követi. Lezárásként összegezzük a tanulmány konklúzióit,

6 CSA a „Community-supported agriculture” mozaikszava, amit magyarul a közösség által támogatott mezőgazdálkodásnak nevezünk. Szakértői és gazdálkodói körökben a CSA magyar kiejtéssel, szakzsargonként terjedt el.

majd (3) ajánlásokat teszünk kollektív cselekvésre az élelem-önrendelkezés mozgalomban, illetve a mozgalmi téren kívül tevékenykedő nők és közösségek szolidáris bázisának kialakítására.

2. SZOLIDARITÁSI AKCIÓCSOPORT (SZACS) ÉS A HERSTORY CSOPORT MEGALKULÁSA

A tavaly kitört globális pandémia hirtelen makrostrukturális destabilizálódással járt, amely lehetőséget teremtett arra, hogy a rendszer által félresöpörtek egy új generációja elkezdje feltérképezni és megvalósítani a közösségi cselekvési lehetőségeket, melyek nemcsak ebben az akut helyzetben, hanem akár hosszú távon is megoldást nyújthatnak az ökológiai és klímaválság, a gondoskodási válság és a kapitalizmus negatív hatásaira. A társadalom a válságra önszerveződéssel és kölcsönös segítségnyújtással is reagált, és nyitott a szolidáris alternatívák felé (Gagyí 2019, Solnit 2009). A koronavírus-járvány rávilágított azokra a rosszul működő társadalmi és gazdasági folyamatokra, amelyeket a rendszerkritikus szervezetek már korábban is vitattak, hiszen folyamatosan tapasztalhatjuk a klíma- és ökológiai válság fokozódó jeleit, a világ gazdaság bizonytalanságát, a megélhetés egyre nehezebbé válását, a lakhatási, az egyre szélesebb körben érezhető gondoskodási és élelmezési válságot.

Az első hullám kezdetekor, 2020 tavaszán a korábban egyeztető funkciót betöltő, újbaloldali szervezeteket összekötő hálózat átalakult, és annak reményében alakult meg a 29 rendszerkritikus szervezetet⁷ összefogó Szolidaritási Akciócsoport, hogy a válság okozta törést pozitívan tudják hasznosítani, a baloldali, zöld és feminista energiák

---

7 A SZACS 29 tagszervezete: A Város Mindenkié, aHang, Auróra, Autonómia Mozgalom, Átalakuló Wekerle, Deviszont Közösségi Tér, ESSRG - Környezeti Társadalomkutatók Csoportja, Extinction Rebellion Hungary, Fordulat Társadalomelméleti Folyóirat, Gólya, Hallgatói Szakszervezet, Helyzet Műhely, Közélet Iskolája, Magyar Permakultúra Egyesület, Mérce, Magyar Természetvédők Szövetsége - Föld Barátai Magyarország, Nők Egymásért Mozgalom, Partizán, Periféria Központ, Polányi Károly Globális Társadalmi Tanulmányok Kutatóközpont, Szikra Mozgalom, Szolidáris Gazdaság Központ, Táncsics - Radikális Balpárt, Társadalomelméleti Kollégium, Tudatos Öregedés Alapítvány, Utcáról Lakásba Egyesület, Város és Folyó Egyesület, Védegyelet Egyesület

vége konvergálni kezdjenek, és kialakulhasson egy erősebb, egy irányba mutató mozgalmi erő. A hálózat összetétele diverz, pártpolitikától magukat távol tartó civil szervezeteket és kifejezetten intézményes politikai agendával rendelkező, lakhatással, gondoskodási válsággal, élelem-önrendelkezéssel foglalkozó szervezeteket, kutatóközpontokat, sajtót, radikális feminista, és ifjúsági szervezeteket is magába foglal. A válságot rendszerkritikus perspektívából keretező cikkeken⁸ való közös munka az élelmezés témájában⁹ elindított egy szorosabb közös gondolkodást és vízióegyeztetési folyamatot a mezőben lévő tagszervezetek közt. Ebbe a térbe hozta be a Tudatos Öregedés Alapítvány a HerStory elnevezésű gender- és környezettudatos vidékfejlesztési koncepciót és az ehhez kapcsolódó kutatás javaslatát.

A HerStory kollektíva a zöld, a feminista, a vidéki női közösségi és élelem-önrendelkezési mozgalmi terek metszetében helyezkedik el, ezek előzményeire építkezik. Szakmai fókuszában egyforma súllyal szerepelnek a zöld, a feminista és a gondoskodás válságával kapcsolatos szempontok. A HerStory kollektíva abból a feltételezésből indul ki, hogy a szolidáris és fenntartható társadalmi működés előfeltétele, hogy a természeti erőforrások és a nők ne legyenek kizsákmányolva (Mellor 1997). Ebben az értelemben a HerStory kollektíva, a 2002-ben kidolgozott REGINA Modell Program mozgalmi folytatása (Milánkovics és Kövesdi 2013).

2020 tavaszán, a Szolidaritási Akciócsoportban részt vevő civil szervezetek által életre hívott mezőben megszületett az a centrális mozgalmi tér, ami komplexen integrálni tudja a környezetvédelem, az élelmezés, a gondoskodás, a feminizmus, és a társadalmi szolidaritás eszményeit és szempontrendszerait. E komplex szempontrendszerek figyelembevétele szükséges, ha társadalmilag egyenlőbb és környezetileg fenntarthatóbb társadalmat kívánunk létrehozni. A HerStory heti rendszerességgel tartott találkozóihoz civilek, aktivisták kutatók és diákok csatlakoztak. Az elsőként csatlakozó érdeklődők, akikből később aktívan szerveződő tagok lettek, szinergiákat láttak saját tevékenységeik, személyes érdeklődésük és az alakuló HerStory csoport céljai között. A csoport valós igények mentén,

8 Interneten: <https://merce.hu/author/szolidaritasi-akciocsoport/> (Letöltve: 2021.04.29.)

9 Interneten: <https://merce.hu/2020/04/11/rendszer szintu-problema-k-es-kiutak-az-elelmezesben-csak-a-hosszu-ellatasi-lancainkat-veszithetjuk/> (Letöltve: 2021.04.29.)

organikusan alakult a következő szervezetek és hálózatok anyagi és szakmai támogatásával: Magyar Permakultúra Egyesület, Tudatos Öregedés, ESSRG – Környezeti Társadalomkutatók Csoportja, Szolidaritási Akciócsoport, Szolidáris Gazdaság Központ, Közgazdasági- és Regionális Tudományi Kutatóközpont.

A nők elnyomását tematizáló feminista szervezetek jelen vannak a magyar közéletben és az aktivista térben, ennek ellenére a HerStory kollektíva tagjai megerősítették, hogy kevés olyan kezdeményezést ismernek a hazai színtéren, amely környezeti érzékenységgel fordul a társadalmi problémák tematizálása felé.

„A hazai feminista és női szervezetek nem foglalkoznak az élelemtermelés és élelem-önrendelkezés témakörével. Nem kapcsolják össze a gondoskodás válságával és a klímakatasztrófával, amelyek a tőkés termelési mód következményei” (Kutatási Agenda kérdőív).

„A HerStory a vidéken élő nők, a zöld mozgalomban aktív nők és az élelem és gondoskodás mindennapi terheivel szembesülő nők tapasztalati tudását szeretné kihangsúlyozni. Érdekérvényesítési és kutatási folyamatok összekapcsolásán dolgozik a HerStory.” (Kutatási Agenda kérdőív).

A közös munka, a hálózatosodás sodrában, a vízióegyeztetési szükségletek megfogalmazásakor és a kutatási menetrend kialakításakor merült fel az igény, hogy személyes tapasztalatokat önreflexív módszerekkel és a vidéken élő és gazdálkodó nők szempontjait strukturált narratív élettörténeti interjúzás módszertan alkalmazásával ismerjük meg. Előbbi (mint megközelítés) segítette a HerStory kollektíva tagjait abban, hogy úgy gondolkodjunk a közös kutatásukról, mint olyan projektről, amely a megismerésen túl átfogó, mozgalmi és társadalmi célokat szolgál, ezért szüntelenül átlépi a tudományos munka és az aktivizmus határait. Önreflexivitásra épült a terepi munka is: az interjúk során a partneri viszony és az empátia volt a kölcsönös tanulás és a megértés alapja. Az interjúk készítői minden alkalommal kiléptek saját közegükből, a visszatérést az elemzői státuszhoz a HerStory csoport feldolgozást segítő közös beszélgetései támogatták. Munkamódszerünk a kutatómunka társadalmi szerepének feminista felfogását tükrözi, amely épp oly fontosnak tartja a megismerést, mint

a változtatást és a közös munkát az emberekkel (Gibson-Graham 1996). Ez arra ösztönzött minket, hogy miközben reflektálunk a választott (kritikai politikai gazdaságtani, politikai ökológiai és feminista) elemzési keretekre, mindvégig azt próbáljuk megérteni és bemutatni, hogy az egyes emberek hogyan reagálnak életkörülményeiket, esélyeiket, akcióikat meghatározó struktúrákra, és megragadjuk az élelemtermeléshez kapcsolódó gyakorlatok és társadalmi viszonyok sokféleségét és szerepét a kapitalizmus jelen folyamataiban.

3. MÓDSZERTAN ÉS ELMÉLETI POZICIONÁLTSÁG

3.1. Önreflexív módszertan: autoetnográfia

A HerStory önszerveződő kollektíva jelenleg 13 tagja a mozgalmi, civil és kutatói térből, művészeti, humán, társadalom- és természettudományos előképzettséggel érkezett a csoportba, különféle szakmai területekről. A csoport tagjai a zöld mozgalmi és kutatást végző intézmények, szervezetek és hálózatok aktív tagjai, akik több éves munkájuk során megismerték a zöld és női szervezetek munkáit. Ezen szervezetek profiljának és diskurzusainak elemzését a nyilvánosan és szervezeti szinten elérhető elsődleges és másodlagos források felhasználásával végeztük el. Az elemzések kiegészítéseként autoetnográfiai jegyzeteket készítettünk, amiket az interjúkhoz hasonlóan kódoltunk. Az autoetnográfia olyan helyzetekben alkalmazható, amikor maga a kutató is megéli a kutatásban vizsgált eseményeket (Feischmidt 2007: 226). Ilyenkor a személyes narratívák szociológiai szemlélettel az adott társadalmi kontextusra reflektálva kerülnek feltárára, a hatalmi viszonyok megrajzolásával (Wall 2008). Tekintve, hogy a jelen cikk szerzőiként a vizsgált szervezetek hálózatát kitűnően ismerjük, az autoetnográfiai jegyzetek markáns részét képezik a HerStory kutatási módszertanának.

3.2. A kutatási menetrend kialakítása

A csoporttagok diverz tapasztalati és szakmai tudását a HerStory önképző, online találkozók során térképeztük fel annak érdekében, hogy társadalmilag hasznos célokat és kutatási kérdéseket fogalmazzunk meg közösen. Ez a sokféleség gazdagítja a tudományterületeken átívelő tudástermelést, a közös víziók és kutatási irányok beazonosítására a kutatási menetrendet előkészítő (*research agenda-setting*) módszertant hívtuk segítségül. A kutatási menetrend meghatározásának módszertana a tudományos tudás létrehozásának kritikus dimenziója. A kutatási folyamat kiindulópontját jelenti, amely egyszerre foglalja magába egyes kutatási közösségek érdeklődését, törekvéseit és ismeretlen témák beazonosítását (Santos és Horta 2018). A kutatási folyamat megszervezését megelőzve a módszertan segít abban, hogy a kevésbé kutatott témákat és a gyakran alulfinanszírozott kutatási területeket feltárjuk (Balázs et al. 2020). A HerStory kollektíva kutatási prioritásai között jelentek meg a vidéken élő és gazdálkodó nők élethelyzetének kutatása, a nőkre háruló gondoskodási terhek felmérése mint hiánypótló kritikai feminista kutatás. Ez egyrészt új tudás létrehozására irányul, másrészt elmélet és empiria viszonyának újragondolására: reflexiók megfogalmazására arról, hogy előbbi milyen módon korlátozhatja a megismerés folyamatát azzal, hogy kiket tekint cselekvőnek és kiket nem; azzal, hogy a cselekvés kereteit jelentő struktúrák szerepének totalizálására késztet – miközben ezek eltérő módon alakíthatják az egyének lehetőségeit, akcióit, a cselekvés lokális feltételeit (Gibson-Graham 2014); és azzal is, hogy hierarchikus viszonyt hoz létre kutató és nem kutató között (lásd pl. a tudományos zsargon használatát).

3.3. „Oral herstory” interjúk és elemzés

A kollektíva által közösen kidolgozott strukturált élettörténeti interjú kérdéssor lehetővé tette, hogy az interjúkat munkamegosztásban, de a csoport képviselőjében készítsük el. Az „oral herstory” a narratív élettörténeti interjúk módszertánához hasonlóan a hierarchikus viszonyokat, a társadalmi nemek dinamikáját kidomborítva rajzolja meg,

és az uralkodó történeti és kortárs narratívák mellé a marginalizált élettörténeti tapasztalatokat emeli be (Abrams 2010). A HerStory kollektíva 13 tagjának segítségével személyes és szakmai kapcsolatokon keresztül értük el az interjúalanyokat. A jelen cikk szerkesztéséig 27 strukturált élettörténeti interjút készítettünk¹⁰. Az interjúkban kérdezett nők az élelem-önrendelkezés számos vonatkozásában érintett személyek. Fiatal, középkorú, kiköltöző, visszaköltöző, kistermelő, nagy gazdaságban termelő, már nem termelő, zöld mozgalmár, feminista, vidéken élő, városban élő, külföldre költözött, családos, egyedülálló, gyereket/időst gondozó, gyermektelen, zöltségközösséget szervező, elvált, házasságban élő nők egyaránt beszéltek az életükről, mindennapi valóságaikról, örömeikről, nehézségeikről. Az interjúk elemzésében azokat a szempontokat emeljük ki, amelyek többször is felmerültek, valamint azokat, melyek az élelem-önrendelkezés jövője, a gondoskodás válsága, a nők társadalmi helyzete szempontjából mindenképpen fontosnak és rendszerszinten is meghatározónak bizonyultak.

3.4. Módszertani korlátok

Annak ellenére, hogy a HerStory kollektíva több vidéken élő és gazdaságilag tudott elérni az online digitális eszközöknek (Zoom, Skype, Google Meet) köszönhetően, a Covid-19 pandémia idején több kihívással is szembesültünk a kutatásunk során. A kutatás során felmerült korlátok és mozgalmi szintű hiányok áthidalására ajánlásokat tettünk az elemzésből és az interjúk tapasztalataiból építkezve.

A kutatást mind az interjúzók, mind az interjúzottak önkéntes alapon vállalták. Ez viszont azt is jelentette, hogy idő és erőforráshiány lépett fel mind az interjúk készítői, mind az interjúkban részt vevők részéről. Több felkért interjúalany esetében szembesültünk azzal, hogy idő hiányában, a mindennapi gondoskodási terhek mellett nem tudták vállalni az egy-másfél órás interjúkat. Az idő- és erőforráshiány egy bizonytalansági tényezőt hozott be a kutatásba, amire a kutatócsoportunk rugalmas szervezéssel igyekezett reagálni. A jelenlegi 27

¹⁰ A jelen cikk szerkesztésekor a csoport 23 interjút dolgozott fel, ami a kutatási és aktivista együttműködés eredménye. A cikk az interjúzási tapasztalatokra támaszkodva elemzi az interjúkat, amelyek sorát a HerStory tagjai a cikk publikálását követően folytatják.

interjúnkban többségében középosztálybeli, értelmiségi, nem roma nőket szólaltatunk meg. A kutatást szeretnénk olyan nők felé is nyitni, akiknek a mindennapi megélései eltérőek lehetnek ez eddig meginterjúvult nők valóságától. Első kísérleteink ezen a területen nem jártak sikerrel. A kutatásba meghívott roma aktivisták és kutatók szakmai leterheltség miatt nem tudták vállalni a részvételt.

Emellett visszaterő csoportdinamikai problémaként éljük meg, hogy az aktivista és a kutatói közeg kritikai narratívái kirekesztőek, ebből következőleg pedig nem minden célcsoportot tudnak megszólítani. A HerStory kollektívában a szakmai zsargonokat és bejáratott koncepciókat az intézményi rendszerben képzett kutatók gyakran önreflexió hiányában használják. Ezen koncepciók és fogalmak közérthetővé tételén (dekonstruálásán) közösen dolgozunk. Ezen belső egyenlőtlenségek ellensúlyozásaként igyekszünk egymásnak visszajelzést adni a szóhasználatot illetően.

3.5. Szimultán írás, közösségi publikáció

Többszerzős publikációkkal gyakran találkozhatunk természettudományos körökben. Társadalomtudományi folyóiratokban és szaklapokban is egyre gyakoribb, hogy társkutatók, munkatársak, kutatóintézmények és kutatói hálózatok tagjai közösen dolgoznak egy elemzésen. Amikor egy-egy megkutatott témát közösen írnak, a szerzők jellemzően baráti kapcsolatban állnak egymással és a szöveg előre felosztott részeit egyénileg dolgozzák fel. A munkamegosztás jellemzően az írásfolyamat utolsó fázisáig tart, amikor az elkészült egyéni részeket összedolgozzák a szerzők. Ilyenkor a megtervezett cikk bizonyos részeit úgy dolgozzák ki, hogy mindeközben nincs hozzáférésük a társszerzők munkájához (Noel és Robert 2004). Kísérletképpen szimultán írtuk és szerkesztettük a publikációt, felelősöket delegálva egy-egy fejezethez. Az írás heteiben egyeztető találkozókat tartottunk, amikor megbeszéltük, hogy milyen irányba érdemes tovább haladnunk az írással, valamint milyen meglátásaink vannak a folyamattal kapcsolatban. HerStory kollektíva név alatt, szerzőink nevesítése nélkül, közösségi publikációként adtuk át a szöveget a Fordulat szerkesztőinek, ezzel is előmozdítva a sokrétű közös-

ségi összefogások és az akadémiai hierarchia lebontásának sürgető szükségességét.

3.6. Elméleti megfontolások

A HerStory elméleti keretezése az interjúk elkészítése során rajzolódott ki. A közös munka (és jelen tanulmány) pillérei a nyílt kapitalizmus-kritikát megfogalmazó ökofeminista áramlatok, továbbá a társadalmi és környezeti kizsákmányolás mechanizmusait holisztikusan közelítő világszisztem-elmélet, és az ehhez kapcsolódó viták.

Az ökofeminista elméletek gyakorlati jelentőségét több esetben az interjúkban részt vevő nők domborították ki:

„A társadalmi és ökológiai rendszerek elválaszthatatlanul összefonódnak [...] [A] feminizmus a rendszerkritika eszköze.” (RA04).

Az ökofeminizmus kritikai megközelítése felhívja a figyelmet a modern társadalmak hierarchikus tagozódásának történeti gyökereire, amelyben összekapcsolódott a nők elnyomása és a természeti környezet kizsákmányolása. Ez tetten érhető pl. a 17. századtól a gyarmati diskurzusban, amely a racionális férfiak, illetve a nők, az őslakosok és az állatok (mint alacsonyabb rendű élőlények) szembeállítására épült, legitimálva utóbbi csoportok társadalmi szerveződés és a munkaerőpiac peremére szorítását (Salleh 2019: 146). A feminizmus politikai ökológiai áramlata ugyanakkor feltárja, hogyan mobilizálják ma is potenciális gazdasági erőforrásként a marginális helyzetben lévő csoportokat – nőket, fogyatékkal élőket, romákat stb. –, miközben a patriarchális, épségnormatív, rasszista narratívákra épülő intézményi gyakorlatok révén tartósan a társadalom peremére szorulnak (Vincze 2019). Amint arra az interszekcionális megközelítés (Grenshaw 1991) is rámutat, az elszenvedett hátrányos helyzetek gyakran halmozottan jelennek meg egy család életében, és ezek a leszakadó vidéki terekben térbeli kirekesztettségként (is) manifesztálódnak (Nagy et al. 2015).

Az ökofeminista kutatások feltárták, hogy a nők jellemzően a munkaerőpiacról kiszorulva végeznek reprodukív valamint ön- és

családfenntartó tevékenységet. Ez a láthatatlan munka – legyen ez gondoskodás a családtagokról vagy önellátó élelemtermelés a kiskertben – alapvetően a tőkés termelés viszonyait tartja fenn (Salleh 2019: 147), amelyek nem működhetnek az ingyen végzett reprodukzív munka, az alulfizetett gondoskodási és mezőgazdasági munka és az olcsó természeti erőforrások kiaknázása nélkül (Patel és Moore 2018). Rámutatnak azonban arra is, hogy a növekedés jelenlegi logikáját fenntartó ipari mezőgazdaság kiszolgáltatja a társadalmat a növekvő negatív környezeti hatásoknak. A nők – akiket gazdasági válságok során gyakran mint gondoskodókat esszencializálnak, és akiknek a nemükből adódóan „kötelességük” ezeknek a munkáknak az ellátása (Barna et al. 2018) – éppúgy a rendszer nélkülözhetetlen, kizsákmányolt fenntartói, mint az ökológiai rendszerek. A marginalizált társadalmi csoportok (pl. nők, romák, fogyatékkal élők) és a természet kizsákmányolásának problematikája tehát a kapitalizmus tágabb társadalmi-gazdasági logikájába ágyazódva termelődik újra.

A reprodukzív munka fenti koncepcióját beépítő világrendszer-elemzés további kapaszkodó magyarországi folyamatokra fókuszált kutatásunk eredményeinek értelmezésében. Az eredeti elmélet (Wallerstein 1983) a háztartásra a termelés és tőkefelhalmozás globális szerveződésének részeként tekint, amely a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének színtere, ahol a munka különböző formái kombinálódnak, és amelyen keresztül a nők a tőkefelhalmozási folyamat részévé válnak (Csányi et al. 2018). A gazdasági ciklusok lefelé ívelő szakaszaiban (pl. az 1970-es években kezdődő „lejtmenet” idején) a csökkenő bérjvedelmeket a háztartások keretei között végzett fizetetlen munka növelésével kompenzálják. Ezek az áthárítási mechanizmusok aránytalanul nagymértékben érintik a szegénységben élőket, a nőket, illetve a tőke, a technológia, és a tudás áramlásában (termelésében) függő helyzetű, periférikus országok háztartásait (Wallerstein 2010).

A kelet-közép-európai országok félperifériaként történő beágyazódása a globális munkamegosztásba tükrözi ezeket a folyamatokat. A centrumországok befektetői egyrészt városokban élő, nem roma férfiak számára teremtettek kedvezőbb, viszonylag stabil munkapiaci lehetőségeket – elsősorban a feldolgozóiparban –, másrészt a munkapiaci szabályozók változása, pl. a Munka Törvénykönyvének 2012-es

és 2018-as módosítása Magyarországon egészében véve aláásta a munkavállalók helyzetét, különösen a kiszolgáltatott csoportokét (pl. a kölcsönzött munkaerőét, a „feketén” dolgozókat). Ugyanakkor az állami jóléti rendszerek fokozatos (nálunk 2006 után felgyorsuló) leépítése a társadalmi reprodukció költségeit növekvő mértékben hárította át a háztartásokra, ami aránytalanul nagy mértékben sújtotta a nőket, az alacsony jövedelműeket és a leszakadó vidéki terekben élőket. A reprodukatív munka leértékelésével (a közbeszédben és az állami intézményi gyakorlatokban) a hazai politikai elit igyekszik legitimálni a folyamatot, és fenntartani az ország félperiféria-státuszát (Geröcs és Pinkasz 2019; Czirfusz et al. 2019).

A fenti elméleti keretek tették lehetővé a HerStory-csoport számára, hogy a vidéken élő, önellátásra termelő nők életútját, jelen körülményeit, döntéseit tágabb kontextusban, a tőkefelhalmozás, a félperifériás fejlődés, a kelet-közép-európai átmenetek és a magyarországi társadalmi viszonyok részeként értelmezzük, és levonjuk a tanulságokat a hazai s régióbeli zöld és feminista mozgalmak számára.

4. TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS: A HAZAI ZÖLD ÉS NŐI CIVIL SZERVEZŐDÉSEK

4.1. Zöld civil szerveződések

Magyarországon már a Kádár-korszakban jelen voltak zöld civil szerveződések. Habár az államszocializmus idején a környezetvédelem viszonylag széles támogatásban részesült (Gille 2007), a politikai berendezkedés sokáig nem tette lehetővé a nyilvános, legális és széles társadalmi mobilizáció révén kialakított politikai tiltakozás megszervezését (Szabó 1999). Az 1970-es, 1980-as években az expliciten nem politizáló, a környezeti nevelést megvalósító és természetvédelemmel foglalkozó zöld civil szerveződések (pl. Magyar Madártani Egyesület) voltak a meghatározóak (Schmuck 1998). 1980-1989 között, a pártállami szigor enyhülésével párhuzamosan, a zöld civil szerveződések nyíltan vállalták a konfrontációt a pártállammal helyi és országos ügyekben (Schmuck 1998). A bős-nagymarosi vízlépcső és a Duna Kör 1984-es megalakulása a környezetvédelmi kérdések mellett az aktu-

ális társadalmi berendezkedés igazságosságát is megkérdőjelezték (Pál 2017), és az akkori teljes politikai ellenzék támogatottságát élvezték. Ez a támogatottság azonban nem a szélesebb körű társadalom ökológiai érzékenységén és a pozitív környezetvédelmi célok politikai képviselőjén alapult, hanem az új politikai szervezeteknek a Kádár-rendszer ellenében kialakult konszenzusán (Szabó 1999).

Az 1990-es években több fontos csomópontban is elindult a zöld gondolkodású értelmiség kinevelése. Ökopolitika témában az ELTE Humánökológia szak és a Corvinus Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszéke, élelmezés témában a Környezet és Tájgazdálkodási Intézet és az Ökológiai és Fenntartható Gazdálkodási Rendszerek Tanszék meghatározó. A dunai vízlépcső elleni tiltakozásban a Közgazdaságtudományi Egyetem közgazdászai amellet érveltek, hogy a korábban figyelmen kívül hagyott természeti tőkét is pótolni kellene a beruházás hasznaiból, és erre a tervzet nemigen nyújt lehetőséget (Bíró és Besenyei 2011). Kerekes Sándor vezetésével 1986-ban alakult meg a Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék jogelődje,¹¹ amely a közgazdászokéba igyekezett integrálni az ökológiai szemléletet. A környezeti menedzsment szakirányt (1991-től) a Regionális és Környezeti Gazdaságtan MSc képzés követte (Bíró és Besenyei 2011).

A dunai vízlépcső elleni tiltakozó mozgalomból nőtt ki a kutatómunka és az önképzés műhelyeként 1994-ben a humánökológia program Lányi András vezetésével az ELTE Bölcsészkarán, amely 1999-től a Szociológiai Intézet tanrendjén szakirányként jelent meg, 2011-től pedig mesterszakként működik az ELTE Társadalomtudományi Karán¹². Stefanovics Pál, Ángyán József, Podmanicky László, Ónodi Gábor és mások az 1990-es évek elején létrehozták a Környezet és Tájgazdálkodási Intézetet (KTI), az akkor még Gödöllői Agrártudományi Egyetemen (Ángyán 2014). A KTI a környezetvédelmi, környezetgazdálkodási, környezetpolitikai oktatás egyik fellegvárának volt tekinthető. Az intézet vezetése és szellemisége is inkább vállaltan jobboldali, konzervatív értékeken alapult. 24 éves, világszínvonalú működése során számos későbbi zöld mozgalmárt, környezetvédelmi szakembert és szakpolitikust bocsátott pályára. A KTI ellehetetlení-

11 Interneten: <http://korny.uni-corvinus.hu/tanszekrol/index.php>, (Letöltve: 2021.04.28.)

12 Interneten: <http://humanokologia.tatk.elte.hu/> (Letöltve: 2021.04.29.)

tése jó példa a környezeti szakértelem intézményrendszerének (oktatás, közszféra, civil szektor) progresszív leépítésére (Krasznai Kovács és Pataki 2021: 46). Ugyanakkor szintén fontos megjegyezni, hogy sem a társadalom hátrányos helyzetű csoportjaira, sem kiemelten a vidékfejlesztés gendervetületeire nem fektetett nagy hangsúlyt az intézet oktatási és kutatási programja (MK00). A gondoskodás válságát mint a környezeti fenntarthatósági törekvések egyik fontos tényezőjét, az intézet alig-alig tematizálta (MK00). A KTI mellett a Kertészeti és Élelmiszertudományi Egyetemen Radics László vezetésével az Ökológiai és Fenntartható Gazdálkodási Rendszerek Tanszék is fontos szerepet játszott az élelmezés témájához kapcsolódó ökológiai gondolkodású értelmiség kinevelésében. A tanszék jogelődje 1992-ben vezette be az Ökológiai gazdálkodás tárgyat a hagyományos képzési rendszerbe¹³ és 2016-tól az Ökológiai gazdálkodási MSc szakot, amelynek utolsó évfolyama 2021-ben indult.

A rendszerváltáskori alternatív mozgalomból nőttek ki az első ökofalu-kezdeményezések az 1990-es évek elején (Farkas 2014). Ezeket a kezdeményezéseket a Magyar Élőfalu Hálózat¹⁴ és az informálisan működő Kárpát-medencei Gyümölcsész Hálózat¹⁵ tömörítte. A magyarországi ökofalvak nagy hangsúlyt fektettek az önellátásra az élelmiszer, energia, ipari nyersanyag stb. területén (Lantos 2020), viszont kevésbé tematizálták a nők társadalmi helyzetét.

Az 1990-es évekre a zöld mozgalom társadalmi támogatottsága nem alakult ki. A gazdasági szerkezetváltás és piacgazdaság kiépülése beárnyékolta a környezetvédelmi kérdések fontosságát, rengetegen veszítették el az állásukat és az egzisztenciájukat. Az újonnan kialakult intézményrendszerben és pártstruktúrában csak marginális szerep jutott a zöld mozgalomnak, részben azért, mert nem volt képes választ találni az embereket közvetlenül érintő társadalmi és gazdaságpolitikai kérdésekre (Glied 2013). Az 1990–2000 közötti időszakban az érdekérvényesítésben a stagnálás volt a jellemző, még akkor is, amikor a civil szektor ugrásszerűen bővült és növekedett a környezetvédelemmel foglalkozó civil szervezetek száma (Kákai 2004; Tóth

13 Interneten: <http://okogazd.kertk.szie.hu/az-okologiai-es-fenntarthato-gazdalkodasi-rendszerek-tanszekrol> (Letöltve: 2021.04.28.)

14 Interneten: <http://elofaluhalozat.hu/> (Letöltve: 2021.04.29.)

15 Interneten: <http://gyumolcsesz.hu/content/r%C3%B3lunk> (Letöltve: 2021.04.29.)

2015). Hiányoztak a tömegmozgósításra alkalmas alternatív, a gazdasági-politikai rendszer által hirdetett elveket megkérdőjelező, a piacot korlátozó megközelítések (Glied 2013). A Magyar Természetvédők Szövetsége (MTVSZ) 1989-ben a KISZ Ifjúsági Környezetvédelmi Tanácsból jött létre és 1994-ben a Föld Barátai (Friends of the Earth) nemzetközi őrktutya (watchdog) szervezet tagszervezetévé vált (MTVSZ 2019).¹⁶ A watchdog típusú szervezetek erőssége a kapcsolati hálójukban rejlik. Ezek a szervezetek működésük során a nem állami szereplőkkel, a politikai és civil szervezetekkel, döntéshozókkal és sajtóorgánumokkal építenek ki kapcsolatokat, amelyeket egy-egy ügy elérése érdekében mobilizálni tudnak, pótolva ezzel a tagságuk hiányát (Mikecz 2016: 51). Az MTVSZ célja volt a zöld civil szervezetek összefogása, azonban a széleskörű érdekérvényesítést, a mozgalom képviselőinek eltérő indíttatásából és értékrendszeréből adódóan nem tudta megvalósítani (Glied 2013). Ennek ellenére az MTVSZ munkájának is köszönhetően a magyarországi zöld mozgalmi közeg integrálódni tudott az európai zöld mozgalmi hálózatokba, és kapcsolatokat épített ki az EU-szintű környezetvédelmi ügynökségekkel és szervezetekkel (Ferencz és Schmidt 1999; MTVSZ 2019).

A 2000-es években sem tudott megvalósulni a széleskörű integráció a zöld mozgalomban. A vidéki zöld szervezetek jellemzően a lokális problémákra fókuszáltak, az országos ügyekbe való beleszólásra már nem volt erejük vagy lehetőségük (Szabó 1999). Ebben az évtizedben is sorra alakultak a zöld és szociális témájú civil szervezetek. A helyi, környezetvédelmi szemléletformálás, az iskolai zöld civil programok országsszerte egyre nagyobb szerepet kaptak. Ebben közrejátszott az is, hogy az EU csatlakozást előkészítő számos pályázati forrás elérhetővé

---

16 A Föld Barátai nemzetközi környezetvédelmi szervezet a Greenpeace-szel és a WWF-fel ellentétben szövetségi struktúrában működik. A Greenpeace központosított szervezet, amelynek 38 különböző országban van franchise-szervezete, amelyet a nemzetközi iroda irányít. A nemzetközi irodát az irányító testület vezeti, amelybe a franchise-szervezetek pénzügyi hozzájárulásainak függvényében delegálhatnak tagokat. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a holland, német, brit, amerikai és ausztrál szervezetek irányítják a legtöbb tagszervezetet (Kellow 2000 in Doherty 2006: 3). Ezzel szemben a Föld Barátai Nemzetközi szervezetének (FoEI) 71 országból van tagszervezete, és tagszervezeteinek ugyanannyit ér a szavazata függetlenül a tagságától vagy a szövetséghez való pénzügyi hozzájárulásuktól (Doherty 2006: 2-3).

vált. Az európai uniós előcsatlakozási alapok (például a PHARE program¹⁷) és más nemzetközi fejlesztő szervezetek forrásai (például az amerikai USAID,¹⁸ holland KAP¹⁹) jelentős pénzügyi erőforrásokat jelentettek a zöld civil szervezeteknek (Szabó 1999), viszont az NGO-sodás és a pályázati függőség kockázatát is hordozták. A környezetvédelem fontosságának társadalmi megítélése, különösen az új generáció tagjai között jelentősen növekedett. A hálózatosodás pedig magával hozta a téma nagyobb láthatóságát is a társadalmi dialógusban (RA01).

A magyar globalizációkritikus mozgalom – melynek az említett zöld mozgalmak meghatározó részét képezték – a rendszerváltás előtti alternatív mozgalomból nőtt ki és nem sokkal a nemzetközi mozgalom szempontjából döntő jelentőségű 1999-es seattle-i csata után kapott szárnyra Magyarországon (Mikecz 2016). A magyar alternatív mozgalmi szektor egyik legjelentősebb szervezetét a Védegyletet a tiszai ciánszennyezés után az egykori Duna körösök alapították 2000-ben (Mikecz 2016: 69) civil ökopolitikai szervezetként, erős budapesti és szerényebb vidéki fókusszal. Mind a globalizációkritikus mozgalomban, mind a Védegylet belső működésében jelen volt a magyarországi politikai lehetőség-struktúrából adódó konfliktus, a bal-jobb kategóriák használata körüli belső vita. A hazai zöld mozgalom az önmagát baloldalként aposztrofáló pártállami rendszer ellenzékéhez tartozott, és a harmadikutas törekvések hagyománya, a bal-jobb kategóriák körüli bizonytalanság, valamint az erőforráshiány jellemezte (Mikecz 2016). A szervezet bal-jobb kategóriák körüli belső ellentétek hatására 2005-ben kettévált. Egyik oldalon a Lányi András vezette Élőlánc Magyarországért Mozgalom képviselte a bal-jobb kategóriák felett álló mozgalompépítés ideáját, míg a másik, pártosodást preferáló tömböt a Schiffer András, Jávor Benedek, Scheiring Gábor és mások vezetésével létrejött Lehet Más a Politika párt fémjelezte, amely döntően a Védegyletből és az Ökopolitikai Műhely Alapítvány tagjaiból alakult 2008-ban (Tóth 2015). Az LMP megalakulása előtt a nők helyzetével, problémáival és az ökopolitika gender vonatkozásaival foglalkozó civil szakértők tettek javaslatokat a pártprogram vonatkozó

17 Internet: <http://www.terport.hu/fogalomtar/phare-program> (Letöltve: 2021.04.26.)

18 Interneten: <https://www.usaid.gov/who-we-are> (Letöltve: 2021.04.26.)

19 Közös Agrár Politika

részeire, de ez a gondolat a nagyrészt férfiakból álló közösségben, 2008-ban még nem tudott meggyökeresedni (MK00). A vidéken szerveződő, egyébként is inkább konzervatív irányultságú helyi zöld és környezetvédelmi közösségek politikai szándékait a Fidesz tudta becsatornázni részben a Polgári Körök helyi szervezetein keresztül.

Az élelem-önrendelkezés koncepciójának magyarországi keretezésére is hatással volt a nemzetközi globalizációkritikus mozgalom. A koncepció magyarországi megjelenésében szerepet játszott a Szövetség az Élelmiszer-önrendelkezésért, amely 2007 őszén alakult a Magyar Leader Szövetség, a Magyar Természetvédők Szövetsége, a Tudatos Vásárlók Egyesülete és a Védegyelet részvételével, a fenntartható mezőgazdasági modellt támogató állampolgári tudatosság fejlesztésének céljával.²⁰ A Szövetség az élelmiszer-önrendelkezésért a Via Campesina, az International NGO/CSO Planning Committee for Food Sovereignty és az Európai Élelmiszer-önrendelkezési Platform által képviselt elvek hazai szószólójaként definiálta magát.²¹ Az Élőlánc Magyarországért mozgalom agrár- és vidékfejlesztési programja is kiemelten tárgyalja az élelmiszer-önrendelkezést. Az élelmiszer-önrendelkezés hazai keretezése illeszkedett a nemzetközi globalizációkritikus mozgalom fő megközelítéséhez, azaz határozottan baloldaltól kritizálta a neoliborális gazdasági ideológiát, és az azt reprezentáló intézményeket (Mikecz 2016). A mozgalom elutasítja a nagyüzemi, iparosított mezőgazdasági termelés dominanciáját,²² és hogy a termőföldet elsősorban árucikknek tekintsék,²³ az élelem-önrendelkezés megvalósíthatósága érdekében sürgeti az Európai Unió Közös Agrárpolitikájának újragondolását²⁴ (Czagány 2009: 28) és azt, hogy az élelmiszer-kérdéskörét a Kereskedelmi Világszervezet

20 Interneten: <https://tudatosvasarlo.hu/forum-elelmiszer-onrendelkezesrol/> (Letöltve: 2021.04.28.)

21 Interneten: <https://tudatosvasarlo.hu/forum-elelmiszer-onrendelkezesrol/> (Letöltve: 2021.04.28.)

22 Interneten: <http://www.elotisza.hu/hirek/2011/09/20/nemzetkozi-tanacskozast-tartottak-az-elelmiszer-onrendelkezesrol> (Letöltve: 2021.04.28.)

23 Interneten: <http://www.elotisza.hu/hirek/2011/09/20/nemzetkozi-tanacskozast-tartottak-az-elelmiszer-onrendelkezesrol> (Letöltve: 2021.04.28.)

24 Interneten: <http://www.elotisza.hu/hirek/2011/09/20/nemzetkozi-tanacskozast-tartottak-az-elelmiszer-onrendelkezesrol> (Letöltve: 2021.04.28.)

(WTO) helyett az ENSZ Élelmezési Alapja (FAO) szabályozza²⁵ (Czagány 2009: 28). A magyar politikai rendszer, benne a hazai élelmiszer-önrendelkezési mozgalommal, inkonzisztens volt. A globalizációkritika baloldali recepciójához vagy le kellett volna választani arról a neoliberalizmus kritikáját, ami nem lehetséges, vagy újra kellett volna definiálni a baloldaliság tartalmát, szemben az erősen intézményesült, kiterjedt, a nyilvánossághoz nagy hozzáférréssel rendelkező, a magyar politikai baloldal tengelyén monopóliumhelyzetben lévő MSZP-vel (Mikecz 2016: 77). Ez különösen sok erőforrást igényelt, és annak a veszélyét is magában hordozta, hogy a mozgalom elriasztja az ideológiai vitákra kevésbé fogékony támogatókat (Mikecz 2016: 77-78). A 2000-es évek zöld mozgalmi közege az élelem-önrendelkezést a globális intézményi és szabályozási környezet megváltoztatásán keresztül tartotta megvalósíthatónak és kevésbé reflektált a szélesebb körű társadalom mindennapi kihívásaira, a nők és más marginalizált csoportok valóságára.

A Szövetség az Élő Tiszáért (SZÖVET) 2006-ban jött létre, a székhelye Nagykörű lett, ezzel területileg lefedve a Tisza és mellékfolyóinak árterét.²⁶ A Szövetség olyan gazdálkodási mintákat kíván elterjeszteni, melyek megvalósítják ember és folyó fenntartható együttélését: a tájak adottságainak megfelelnek, az élet gazdag változatosságát gyarapítják és a tájban élő emberek boldogulását segítik elő.²⁷ Az egyesület érdekképviseletet folytat (ott) a tájgazdálkodás feltételeiért és a kistermelőkért.²⁸ A kistermelők érdekképviseletét 2014-től átvette a SZÖVET tagjai által alapított Kislépték Egyesület. A Kislépték Egyesület (Kisléptékű Termékelőállítók és Szolgáltatók Országos Érdekképviseletének Egyesülete) célja „a környezetkímélő, a tájak adottságaihoz illeszkedő léptékű gazdálkodási formák, továbbá az ezekhez kapcsolódó helyi feldolgozási, értékesítési rendszerek, rövid értékesítési láncok elterjedésének, a kapcsolódó szolgáltatások fejlesztésének ösztönzése a jogszabályrendszer észszerűsítésével és a helyi termelők, szolgálta-

---

25 Interneten: <http://www.elotisza.hu/hirek/2011/09/20/nemzetkozi-tanacskozast-tartottak-az-elelmiszer-onrendelkezesrol> (Letöltve: 2021.04.28.)

26 Interneten: <http://www.elotisza.hu/magunkrol/2011/05/01/szovetseg-az-elo-tisza-ert-egyesulet-szovet> (Letöltve: 2021.04.28.)

27 Interneten: <http://www.elotisza.hu/magunkrol/2011/05/01/szovetseg-az-elo-tisza-ert-egyesulet-szovet> (Letöltve: 2021.04.28.)

28 Interneten: <http://elotiszaert.hu/rolunk/> (Letöltve: 2021.04.28.)

tók piacra jutásának elősegítésével”.²⁹ A SZÖVET tudományos munkát és ismeretterjesztést is végez az artéri tájgazdálkodás megvalósulásának érdekében.³⁰ Ezenkívül piacépítéssel támogatja a Tisza és mellékfolyóinak árterében élő kistermelők megélhetését.³¹

Az egyik legaktívabb globalizációkritikus szervezet a Greenpeace, „watchdog” jellegű szervezet. A Greenpeace a globális klímaváltozást, a vetőmagok ellenőrzését, a GMO és peszticid-mentességet, és a fogyasztóvédelmet tematizálta. A többi globalizációkritikus szervezethez képest gyakrabban jelent meg látványos tüntetésekkel, de ezek sok esetben nem csatlakoztak a hazai politikai ügyekhez, hanem követték a nemzetközi szervezet profilját, kampányait (Mikecz 2016). Mivel az NCA és NEA alapokból nem finanszírozhatóak a watchdog típusú tevékenységek, a külföldi donor és fejlesztő szervezetek és EU-s alapok meghatározóak a professzionális munkatársakkal működő érdekvédő, felügyelő szervezetek számára (Mikecz 2016: 52).

A 2000-es évek második felétől kezdve számos átalakuláson ment keresztül a hazai zöld mozgalmi tér. A részben a 2008-as pénzügyi és gazdasági válság hatására megvalósuló, holisztikus és rendszerkritikus karakterjegyei ekkor kezdtek kibontakozni, ahol a (1) klímaválság, a (2) társadalmi válság, és a (3) gazdasági válság együttesen hat a zöld gondolkodás alakulására. A társadalmi egyenlőtlenségekre kevésbé érzékeny, a 2000-es évekre jellemző zöld nézetek az interjúkból is kiolvashatóak (BL02). Egyre inkább kezdett elterjedni a környezeti igazságosság koncepciója a zöld mozgalom berkein belül, mely a környezeti fenntarthatóság és a társadalmi igazságosság együttes fontosságát hangsúlyozza.

2006-ban indult Kardos Etelka, Baji Béla, Szalai Zita, Kulcsár Balázs és mások vezetésével egy informális permakultúrás hálózat (Magyar Permakultúra Szövetség), ami 2016-ban országos egyesületté és érdekképviselői ernyővé alakult Magyar Permakultúra Egyesület (MAPER) néven. A permakultúra a környezeti fenntarthatóság és a társadalmi igazságosság együttes fontosságát hangsúlyozza, a permakultúrás szemlélet az emberek védelme, a Föld védelme és az

29 Interneten: <https://kisleptek.hu/tevekenysegunk/> (Letöltve: 2021.04.28.)

30 Interneten: <http://elotiszaert.hu/rolunk/> (Letöltve: 2021.04.28.)

31 Interneten: <http://elotiszaert.hu/rolunk/> (Letöltve: 2021.04.28.)

igazságos elosztás etikai alapelvek köré szerveződik, működésében a részvételi demokráciát alkalmazza. Az egyesület célja a permakultúra gyakorlásán túl annak aktív terjesztése az oktatási, kutatási, tervezési, fordítói, online és társadalmi munkacsoportok közreműködésével. A MAPER stratégiai partnere a MagHáz 2012-ben jött létre Fehér Judit és mások közreműködésével. A Magház Közösségi Hálózat a Mezőgazdasági Sokféleségért (Magház) Magyarország első közösségi magbankja. Célja, hogy különböző eszközökkel tegyen a hazai agrobiodiverzitás megőrzéséért, elsődleges küldetésének tekinti azon szervezetek és magánszemélyek összekapcsolását, akik a kultúrnövények sokféleségének megőrzésén és bővítésén munkálkodnak a Kárpát-medencében.³²

A Védegylet az Energiaklubbal 2009-től beszélgetéseket szervezett az elsősorban nőket és gyermekeket sújtó energiaszegénységről önkormányzatokkal és civil szervezetekkel, a hátrányos helyzetű csoportok környezeti problémáira hívva fel a figyelmet³³. Környezeti igazságossággal expliciten foglalkozó első projektjük 2010-ben ért véget, amelyben a természet- és társadalomtudományos megközelítés egyaránt jelen volt. A klímaválságot azért fontos a környezeti igazságosság felől megközelíteni, mert a természeti erőforrások, mint a tiszta talaj, víz vagy levegő nagy hatással vannak az emberek egészségére is. Ugyanakkor ezen erőforrások megszűnése, illetve már szűkössé válása is fontos szerepet játszik az új járványok kialakulásában. A természetes élőhelyek zsugorodása hozzájárul a betegségek könnyebb terjedéséhez, az ember és vadállat, vagy vadállat és háziállat találkozások gyakoriságához, ahogy a COVID járvány esetében is történt³⁴. Továbbá a járványok terjedése világít rá igazán a környezeti válság társadalmi hatásaira, mely legfőképpen a nemek közötti egyenlőtlenségekben nyilvánul meg, amik egy járvány során általában csak tovább súlyosbodnak (Manzo és Minello 2020): a kijárási korlátozások következtében elszenvedett családon belüli erőszak, a távmunka és otthoni gondozási feladatok közötti egyensúlyozás, a nők túlsúlya a járvány

32 Interneten: <https://maghaz.hu/rolunk/a-maghaz-celjai> (Letöltve: 2021.04.28.)

33 Interneten: https://greenfo.hu/hir/kornyezeti-igazsagossag-az-első-tanulságok_1290495938/ (Letöltve: 2021.05.22.)

34 Interneten: <https://grain.org/en/article/6437-new-research-suggests-industrial-livestock-not-wet-markets-might-be-origin-of-covid-19> (Letöltés ideje: 2021.04.28.)

sújtotta szektorokban, mint az egészségügy, a gyermek- és idősgondozás, a kereskedelem vagy akár a fizetetlen házimunka területén.

A környezeti igazságosság szempontrendszerét leginkább az agroökológiai szemléletmód foglalja magában, amely az étel-miszer-rendszerek környezeti, társadalmi, és gazdasági aspektusait is vizsgálja. Szerete a világon sajátítják el vidéki nők az agroökológiai megközelítést, javítva ezzel közösségeik jövőjén. Az agroökológia hosszú távon fenntartható gyakorlatokat hirdet, amely magában foglalja a közösség- és vidékfejlesztést, az alternatív értékláncok eszköztárát, vagy a természetes folyamatokat támogató mezőgazdasági technikákat. Társadalmi mozgalomként a mezőgazdaság sokféleségét, valamint a társadalmi és környezeti igazságosságot tartja szem előtt, összességében a vidéki megélhetés szempontjainak javításáért küzd³⁵. Lényege, hogy a monokultúrára épülő nagyüzemi gazdálkodás (műtrágyák, növényvédő szerek használata) helyett olyan alternatív megoldásokat keressen, amelyek a kistermelő gazdák jólétét és autonómiáját biztosítja, sokféleséget és rezilienciát teremt, és a helyi közösségeket kiszolgáló kisléptékű gazdálkodás fenntartható módjait mozdítja elő³⁶. A női gazdálkodók és a környezetvédő nők is élen járnak az élelemhez való jogért és a bolygónk védelméért folytatott harcban. Míg a monokultúras konvencionális gazdaságokat túlnyomórészt férfiak vezetik, és idejük nagy részét eladásra szánt növényekbe fektetik, a nők sokkal nagyobb arányban vannak jelen az alternatív kezdeményezésekben. A mindennapi élet kockázatát az alapján is csökkentik, hogy milyen eltérő növekedési időszakú és felhasználási célú növényeket termesztenek, olyanokat, mint például a téli zöldségek.

Az agroökológiai megközelítés magyarországi megjelenése az MTVSZ (MTVSZ 2015), a Védegylet (Védegylet 2018) és az ESSRG munkájának köszönhető. A 6. európai „Let’s Liberate Diversity!” (Szabadítsuk ki/föl a sokféleséget!) mezőgazdasági sokféleségről szóló fórumot a Védegylet és az ESSRG közösen szervezte meg Magyarországon 2011-ben. A találkozó központi témái közé tartozott a növényi sokféleség megőrzése, fenntartható használata és ezek fejlesztésével

35 Interneten: http://xn--vdegylet-b1a.hu/wp-content/uploads/2019/06/BOND_-Agroecology-Summary_VDG_31052019_hu.pdf (Letöltés ideje: 2021.04.28.)

36 Interneten: https://mtvsz.hu/dynamic/agrookologia_kiadvany.pdf (Letöltés ideje: 2021.04.28.)

kapcsolatban a mezőgazdasági termelők jogai, melyeket az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) élelmezési és mezőgazdasági célú növényi génforrásokról szóló nemzetközi egyezményében elismertek 2001-ben. A magyarországi találkozó célja a tapasztalat- és tudáscsere volt a meglévő európai kezdeményezések között, továbbá a gazdálkodók és a nagyközönség tájékoztatása a mezőgazdasági biológiai sokféleséggel kapcsolatos aktuális kérdésekkel kapcsolatban, illetve hogy ösztönözze a közép-kelet európai régió szereplőit, hogy megosszák terepi ismereteiket és aktívabban részt vegyenek a nemzetközi folyamatokban. A fórumon több száz résztvevő volt Magyarországról és Európából, különösen gazdálkodók, kertészek, vetőmag előállítók, pékek és mezőgazdasági eredetű termékek feldolgozói, biológiai sokféleséggel és kapcsolódó témákkal foglalkozó kutatók, civil társadalmi szervezetek, állattenyésztők és a génbankok képviselői, valamint informális hálózatok és helyi közösségek is. Az esemény kulcsfontosságú volt nemcsak az európai élelem-önrendelkezés mozgalmának, de a hazainak még inkább, mivel számos együttműködés és új kezdeményezés született ennek hatására, melyek a mai napig tovább élnek (pl. Magház, Pipacs Pékség stb.) és viszik tovább ennek a szellemiségét.³⁷ A Védjegyet és az ESSRG 2019-ben szervezte meg az első magyarországi Agroökológia konferenciát, melyet egy műhelymunka követett, aminek keretein belül a résztvevő szervezetek elkezdtek lerakni a Magyarországi Agroökológia Hálózat alapjait.³⁸

Az élelem-önrendelkezés módszerei jellemzően városi terekben a Közösség Által Támogatott mezőgazdaság, a bevásárlóközösségek, közösségi kertek és balkonkertek, míg vidéki terekben inkább a kiskerti élelemtermelés.

A Közösség Által Támogatott Mezőgazdálkodás (Közösségi Gazdálkodás, Community Supported Agriculture, CSA) során egy gazdálkodó és vásárlói alkotnak közösséget, kölcsönösen elkötelezik magukat az együttműködés mellett, hogy így segítsék egymást. A hosszú távú együttműködés eredményeképpen a termelők biztos megélhe-

37 Interneten: http://actjust.ceu.edu/sites/default/files/field_attachment/event/node-19062/lets-liberate-diversity-leaflet-eng.pdf, (Letöltés ideje: 2021.04.28.)

38 Az Agroökológiai Hálózat megalakulásáról lásd: Balogh et al. ebben a Fordulat-számban.

téshez jutnak, a fogyasztók pedig megbízható helyről származó, jó minőségű, egészséges, helyi élelmiszert kapnak.³⁹ A hagyományos élelmiszer-értékesítés alternatívájaként az értékesítés helyett a fogyasztókat vonják be a gazdaság fenntartásába. Magyarországra a módszert Matthew Hayes biodinamikus kertész hozta be az 1990-es években (Hayes és Milankovics 2001). A kezdeményezést eleinte a KTI fogadta be. A későbbi CSA közösségek vezetőinek egy része is a KTI-s egyetemi tanulmányaik során tudott megismerkedni a módszer elméletével és gyakorlatával (Dezsény et al. 2013). A Tudatos Vásárlók Egyesülete közösségi mezőgazdálkodás programjának koordinátora, az URGENCI (a közösségi mezőgazdálkodás nemzetközi hálózata) oktatási referense, Perényi Zsófia is a KTI hallgatója volt. A Községi Mezőgazdálkodást mozgalmi, hálózatos formában jelenleg is a Tudatos Vásárlók Egyesülete fogja össze, 2013-ban útmutató füzetet készítettek a közösségi mezőgazdasággal kapcsolatos legfontosabb jogi tudnivalókról.⁴⁰ Honlapjuk szerint a hálózatnak jelenleg 15 tagközössége van és 2020-ban több mint 1000 embert láttak el.⁴¹ A közösségi mezőgazdálkodás egy korlátja, hogy megnövekszik a megvásárolt élelem feldolgozásának ideje mint például a főzés és befőzés (MK00), amit a családon belül láthatatlan munkaként jellemzően nők látnak el.

Az élelem-önrendelkezés egy másik fontos módszere a bevásárlóközösségek. Ezekből országszerte számtalan alakult, többnyire helyi közösségek aktív tagjai, gyakorta helyben szerveződő nők és anyák hozták létre⁴², ahogyan ez az interjúinkból is kiderült (GI01, GI02). A bevásárlóközösségek hálózatosodási folyamatának koordinációját a Nyíregyházi Kosár Közösség vállalta fel, és immár 50 körüli közösség a tagja⁴³. A hálózatosodás fontos eszköze, hogy egy olyan szoftvert fejlesztettek ki, melyet a tagközösségek a saját munkájuk könnyítésére és a közösség szervezésére tudnak hatékonyan használni. Jellemzően

39 Interneten: <https://tudatosvasarlo.hu/tema/kozossegi-mezogazdalkodas/> (Letöltés ideje: 2021.04.28.)

40 Interneten: https://issuu.com/tudatosvasarlo/docs/jogi_ismeretek_a_kozossegi_mezogazd (Letöltés ideje: 2021.04.28.)

41 Interneten: <https://tudatosvasarlo.hu/kozossegi-mezogazdalkodas/hazai-kozossegi-gazdasagok/> (Letöltés ideje: 2021.04.28.)

42 Interneten: <http://kornyezettudatoselet.hu/minden-ami-bio/bevasarlo-kozossegek> (Letöltés ideje: 2021.05.23.)

43 Interneten: <https://kosarkozosseg.hu/terkep/> (Letöltés ideje: 2021.05.23.)

nagyobb városokban éri meg bevásárló közösséget szervezni, ezért a bevásárlóközösségek által biztosított helyi/ökológiai gazdálkodásból származó élelem a kisebb városokban, falvakban nem hozzáférhető. A bevásárló közösségek korlátja továbbá, hogy a CSA-hoz hasonlóan egy stabil jövedelem szükséges ahhoz, hogy a fizetéshez mérten arányaiban drágább élelmet meg tudja fizetni a család, ami az alacsonyabb jövedelműek számára nem hozzáférhető.

Az élelem-önrendelkezés fontos és a vidéki lakosság számára elérhető módszerének számít a kiskerti élelemtermelés is, amelyhez tudást többek között a Magyar Permakultúra Egyesület, a Kislépték Egyesület és a MagHáz Közösségi Hálózat rendezvényein lehet szerezni. A kiskerti élelemtermelés korlátja egyrészt, hogy a háztartások lakhatásuk feltételeinek megteremtése érdekében eladósodnak és emiatt idejük jelentős részét fizetett munkával töltik, nem marad idejük a kiskerti élelemtermelésre. A kiskerti élelemtermelés másik korlátja, hogy az gyakran a nőkre hárul láthatatlan munkaként. A háztartásokon belüli egyenlőbb munkamegosztás ezért elengedhetetlen egy női szempontból is bírható kiskerti élelemtermeléshez.

4.2. NŐI CIVIL SZERVEZŐDÉSEK ÉS HÁLÓZATOK

Bár a magyar feminista mozgalom az 1900-as évek elejére nyúlik vissza (Acsády 2005), a rendszerváltás után a 1990-es években kapott új lendületet. Az 1990-es években megalakuló női civil szervezetek, a Magyar Női Alapítvány (MONA, 1992-től), Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen (NANE, 1994-től), Veszprémi Nők Kerekasztala (1995-től) nyomást gyakoroltak a családon belüli erőszak szakpolitikai szabályozását illetően a döntéshozókra (Krizsán és Roggeband 2018). Morvai Krisztina 1998-ban megjelent *Terror a családban* című könyve volt az első magyar nyelven írt könyv, ami a családon belüli erőszak társadalmi nemi vetületeit is kiemelte, azaz, hogy jellemzően férfiak bántalmaznak nőket, és részletesen dokumentálta a magyar bíróságok hiányosságait a nők elleni erőszak e formájának hazai kezelésében (Harangi 1998, Krizsán és Roggeband 2018). A könyv megjelenése láthatóbbá tette a nők elleni erőszak témáját a magyar közbeszédben, és Morvai vezetésével megalakult a Női és Gyermejközi Kutató és

Oktató Központ Budapesten, ami jogsegély szolgáltatást nyújtott bántalmazott nőknek és később érdekvédelempolitikai funkciót is ellátott (Krizsán és Roggeband 2018).

A nőjogi szervezetek erősödésén túl a rendszerváltás és az azt követő gazdasági válság jelentős kihívások elé állította a magyar nőket. Magyarország, más kelet-közép-európai országokhoz hasonlóan a külföldi működőtőke-alapú (FDI) befektetések vonzásával kívánta kezelni a rendszerváltás következtében kialakuló jelentős gazdasági válságot. A külföldi működőtőke befektetéseknek köszönhetően Magyarország ipari (fél)perifériaként integrálódott a globális gazdaság folyamataiba. Mindez azt jelentette, hogy a társadalmi reprodukció (gyermekvállalás, idősgondozás, háztartási munka) terhei a háztartásokra, elsősorban a nőkre hárultak – nem csak a gazdasági krízisek, hanem a fellendülés időszakában is. A szociális válság kezelése a visegrádi országokban beépült az átmenet alkufolyamataiba (Bohle és Greskovits 2012). Ez Magyarországon a munkájukat elvesztő nők kétharmadának inaktívvá válását jelentette, és állandó bérjövdelem hiányában az állami transzfereknek és a háztartás aktív keresőinek való kiszolgáltatottságot (Vajda 2014).

Mindeközben a 2000-es évekkel kezdődően a fővárosi és vidéki női civil szervezetek gombamódrára kezdtek szaporodni (Milánkovics 2013). Ezt az építkezést nagyban segítették az EU-s előcsatlakozási alapok, majd 2004 után az EU-s pályázati források (pl. HEFOP). 2001-ben létrejött a MINŐK Egyesület (Magyar Internetező Nők Egyesülete), 2002-ben a gödöllői REGINA (Regionális Információk Nőknek, Anyáknak), és még számos más olyan női civil szervezet, amelyek a hálózatosodás szervezésében nagy szerepet vállaltak (Csapó 2005).

2002 őszén több családon belüli erőszak témáját érintő ügy is eljutott a széleskörű nyilvánossághoz (Sáfrány 2003). A női civil szervezetek a három nőjogi kulcsszervezet⁴⁴ koordinációjával összefogtak és 50 000 aláírást gyűjtöttek a családon belüli erőszak szigorúbb szabályozásáért (Krizsán és Roggeband 2018: 26). Két parlamenti képviselő⁴⁵ közreműködésével a koalíció elérte, hogy a parlament tárgyalja a családon belüli erőszak témáját, a parlament döntése

44 Női és Gyermejjogi Kutató és Oktató Központ, a NANE és a Habeas Corpus Working Group (HCWG, a későbbi Patent)

45 A liberális Eörsi Mátyás és a szocialista Vadai Ágnes közreműködésével.

azonban a pénzügyi erőforrások hozzárendelésének hiányában csak szimbolikus volt (uo.).

A nőszervezetek és a női kezdeményezések többirányú hálózatosodásba kezdtek. A budapesti és vidéki hálózatok egymástól elkülönülten működtek. 2003-ban megalakult a Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség, ami az European Women's Lobby magyar tagszervezete lett. 2006-ban létrejött az Anyaközpontok Magyarországi Hálózata, ami belépett a nemzetközi Mother Centers International Network for Empowerment Centers (MINE Mother) Hálózatba. 2009-ben jött létre a Régiók Nőhálózata (REGNET) (Milánkovics 2013).

Az EU-s csatlakozás és Magyarország szocialista-liberális kormányainak ellenére 2004 és 2010 között nem jutott előre a családon belüli erőszak szakpolitikai szabályozásának ügye (Krizsán és Roggeband 2018: 26). A nőjogi szervezeteket szisztematikusan kihagyták Magyarország kormányai a családon belüli erőszak szakpolitikáját érintő döntéshozatalból (uo.).

A 2008-as pénzügyi és gazdasági válság megrengette a magyar háztartások, beleértve a magyar nők életkörülményeit. A bérmunka lehetőségeinek és az abból származó jövedelmek csökkenése, továbbá az állami transferek visszavágása miatt ismét a háztartások reprodukciós terhei növekedtek. A válság utáni kilábalás – ipari félperiféria-helyzetünk megszilárdítása – az állam és a (globális) tőke közötti különalkukra, a munkavállalók romló, mind kiszolgáltatottabb pozíciójára, a tőke adóterheinek csökkentésére és jóléti-szociális rendszerek további szűkítésére épült, tovább mélyítve a háztartások közötti, illetve az azokon belüli egyenlőtlenségeket (Czirfusz et al. 2019). Egészeiben véve, a nők munkakerőpiaci hátrányai gyarapodtak a rendszerváltás óta, egyes csoportjaik – a kisgyermekesek, a kistelepüléseken élők, iskolázatlanok, az ötven éven felüliek, a romák – kifejezetten rossz helyzetbe kerültek. A 25-39 éves korosztály viseli a gyerekevelés terheit, ami rontja munkavállalási és érdekvérvényesítési esélyeiket, az ötven felettieket érintő diszkrimináció, illetve a korai nyugdíjazás bebetonozza helyüket a háztartás és az ingyen munka világába. Ez a leterheltség mozgalmi mobilizálásuk elé is kihívásokat állít.

A 2008-as válság után Kelet-Európában, így Magyarországon is megrendült a nyugati társadalmakhoz való nyugati típusú gazdasági fejlesztés illúziójába (Arrighi 1990) vetett többé-kevésbé konszenzu-

sos hit (Csányi 2019: 125). Ebből a helyzetből leginkább a jobboldali erők tudtak politikai tőkét kovácsolni a konzervatív retorika radikalizálásával és azzal, hogy megkérdőjelezték a nyugati demokratikus minták morális felsőbbrendűségét (uo.). A morális politikai fölény fenntartására, valamint a társadalmi polarizációt fokozó gazdaságpolitika szimbolikus kompenzációjára a fennálló politikai rezsim szereplői erős szimbolikus politizálást folytatnak (Csányi 2019: 126). A szimbolikus területek közül kiemelt jelentőséggel bír a nemek társadalmi szerepének restaurációja, amik az antigenderizmus és az altergenderizmus kifejezésekkel ragadhatóak meg (uo.). Az anti-genderizmus a Társadalmi nemek tanulmánya mesterképzési szak 2018-as ellehetetlenítésével tetőzött be. Az altergenderizmus keretein belül pedig a fennálló politikai rezsim egy párhuzamos női civil szervezeti intézményrendszert épít fel. Míg a kormány szimbolikus harcot folytatott a liberális („nyugati” bekötöttségű) civil szervezetek ellen, 2016-ban megalakult a Fiatal Családosok Klubjának Egyesülete (FICSAK) és a Mindennapok Női Szemmel Egyesület (NŐISZEM), „azzal a céllal, hogy nagyobb segítséget kapjanak a nők a családalapításhoz és társadalmi feladataik ellátásához, érdekeik ellátásához”⁴⁶ (Csányi 2019: 128). Az egyesületek már megalapításakor üdvözölték a kormány család-politikáját és ígéretet kaptak a kormánytól a támogatásra (uo.).

A konzervatív politikai retorika elfedi a nőket érintő munkaerőpiaci korlátokat, és a tényt, hogy a kilencvenes évek óta a gyermekvállalás terheit a családokra hárítja az állam, miközben a munkaerőpiac rugalmatlansága – és a hiányzó szakpolitikai válaszok – rögzítik a nők kiszolgáltatott helyzetét (Vajda 2014, Szabó-Morvai 2017). Ezek a strukturális kényszerek a vidéken élő nők esetében sokszor egymást erősítik: a munkavállalás lehetőségeinek beszűkülése, a földtulajdon koncentrációja, az önellátás lehetőségeinek eltűnése, a helyi függőségi rendszerek (közmunka, szociális juttatások stb.), és a bezáródás a lokalitás, a háztartás által meghatározott életvilágokba kevés esélyt ad a nők számára, hogy túllépjenek ezeken és változtassanak életükön (Váradi 2013, 2015).

A budapesti, feminista nőszervezetek (pl. NANE, MONA, Női Érdek stb.) főleg az emberi jogi, nők elleni erőszak, prostitúció,

46 Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=GQCPfZPAdo> (Letöltve: 2019.05.01.)

egészség, és munkaerőpiaci témákra fókuszáltak (Juhász 2014). A nők megélhetésének mindennapi kihívásait, a klímaügyekkel és az élelem-önrendelkezéssel kapcsolatos témákat nem tematizálták. A vidéki szervezetek pedig kevés kivétellel nem tárgyalták a feminista rendszerkritikai megközelítéseket, sokkal inkább a helyi ügyekre, gondoskodási, munkaerőpiaci témákra fókuszáltak. Ugyanakkor számos olyan vidéki női szervezet és közösség működött, akik élelmiszer-közösségeket szerveztek, és ezeket inkább a gondoskodási, környezetvédelmi és család-élelmezési keretben értelmezték. Ezekben a kezdeményezésekben az élelem-önrendelkezést mint önmagában fontos célt, általában kevésbé tematizálták, valamint nem kapcsolódtak a zöld mozgalomhoz (Milánkovics 2013).

5. INTERJÚELEMZÉS: NŐI TAPASZTALATOK

A 27 interjú egyenként 1-3 óra hosszú volt. A beszélők az életük, az élettörténetük sokféle vetületéről meséltek. Kirajzolódott, milyen volt a kislányok gyerekkora, a felnövés tapasztalatai, a párválasztás, az egyedülálló lét, az anyaság, a gazdálkodás, a vidéki lét, a városi lét, a magány, a kapcsolatok, a karrier, a mozgalmi tevékenység, a gondoskodás – remények, traumák, örömök, félelmek, realitások. Az egyéni dilemmák, életstratégiák és döntések szerkezete és később az azokkal kapcsolatos tapasztalások, eredmények, csalódások mind felmerültek. Mivel nagyon sok órányi történetet hallgattunk meg, így lehetőségünk nyílt arra, hogy a bennük visszaköszönő strukturális ismétlődéseket megérthessük, a kollektív női megélés hangulatát átérezhessük. Ez alatt részben azt is értjük, hogy a patriarchátus rendszerszintű strukturái és a reprodukív munkák társadalmi nemi munkamegosztása milyen hatással vannak a nők materiális és érzelmi valóságára, ennek mik az általános megnyilvánulási formái a sokszor nagyon különböző élethelyzetű és sorsú nők történeteiben. Kifejezetten érdekes, otthonos, ismerős és megindító volt látni azt a párhuzamos valóságot, ami a főáramú zöld és élelem-önrendelkezési életnarratívákhoz képest a nők elmesélései alapján rajzolódott ki a lelki szemeink előtt. Az interjúknak rengeteg olyan tanulsága van, ami messze túlmutat ennek a cikknek a keretein. Ám ahogyan az egyik nő mondta:

„A lényeg talán az tényleg, hogy vegyük észre magunkat a folyamatokban, meg hogy tudni kell változni. (...) Talán mostanra eljutottunk oda, hogy ennek az egésznek a kényszerűségét le tudjuk tenni.” (BL04)

Az interjúk elemzését közösségi, kollektív folyamatban végeztük. Ennek az a módszere, hogy kiválasztunk 2-3 interjút, amit mindenki meghallgat, majd együtt elemezzük őket. Ezzel azt is elérjük, hogy a HerStory közösség sokféle korú és a reprodukzív munkák terheiben különböző módon érintett tagjai által kiemelt fókuszok is láthatóvá válnak, csakúgy, mint az egyes interjú alanyok narratívái által kiváltott érzelmi reakciók. Ez önmagában is egy nagyon érdekes kutatói önreflektív folyamat.

Az interjúk értékelését egyéni szinteken is végezzük, és erről még a későbbiek során fogunk rövid, közérthető nyelven írt posztokat lehozni a honlapunkon. Amit jelen publikációban fontosnak tartunk kiemelni, hogy az interjúk értékelése egy állandó és organikus folyamat, amelyben a kollektíva közös álláspontjai is fejlődnek, alakulnak, formálódnak. Itt most azokat a szempontokat jelenítjük meg, amit a kollektíva a jelenlegi megértési szintjén hangsúlyozni szeretne.

5.1. Hierarchia a mozgalmi térben

A női-férfi hierarchiák kétféleképp is megmutatkoznak a mozgalmi térben: egyrészt a mozgalom kifutására, másrészt a mozgalmon belül elhelyezkedő szereplők viszonyára is hatással van. A zöld mozgalmak történeti áttekintése során is megmutatkozott, hogy míg a férfi szereplők és körülöttük épülő mozgalom legtöbbször a pártosodás irányát választotta, a női szereplők inkább az alternatív terek kialakítására és a hálózatosodó mozgalmi dinamikákra helyezték a hangsúlyt. Ezt az első szempontot foglalja össze egyik interjúalanyunk is:

„Az aktivistáskodás egy altruista dolognak van kikiáltva, logikus is, hogy nők csinálják. A főnökök sokszor férfiak, a kitalálói és a reprezentatív szereplők... A nők az emberi jogi aktivizmusban vannak jelen, a férfiak inkább a politikai aktivizmusban.” (RA04)

Ennek az alapvető problematikának az egyik hozadéka, hogy a zöld mozgalom belülről nézve is „borzasztó értelmiségi, mindig minden a fejekben kezdődik” (RA01), ahelyett, hogy a mindennapi gyakorlatokra és tudásra építkezne. Másrészt, sok nő tapasztalja, hogy a férfi elnyomás az évek során bebetonozódott a mozgalmi hierarchiákba, amitől a generációk eltérő hozzáállása miatt is nehéz elmozdulni.

„Más helyeken tapasztaltam, hogy fiatal városi nő a vidéki közösségben totál hülyének van nézve – munkások, öregebb férfiak által az öko-mozgalomban, de mindenki által, az öregebb nők meg azért [néznek hülyének], mert én még nem tapasztaltam meg azt a nagy szívátást, amit ők igen.” (BLU01)

A 2000-es évekre jellemző érzéketlenség a társadalmi egyenlőtlenségek iránt az új típusú mozgalmakban kevésbé van jelen, és gyakran kimondott célként jelenik meg a nemek közötti egyenlőség mozgalmon belüli érvényesítése. Ahogy egyik interjúalanyunk foglalta össze:

„az ökofalu mozgalom alapelvei, amit itthon nem szoktak emlegetni, abban benne van a kultúra építése is, ahol a nők tiszteletben vannak tartva, nem vagyunk rasszisták, satöbbi, ezek nagyon nem alapvetőek Magyarországon” (BLU01).

5.2. „Hibrid életforma”

A városi léthez való kötődés, illetve a városi létnek való kiszolgáltatottság meghatározza a kiköltözők élményét. Férfiakét és nőket különbözőképpen, sokszor az említett hierarchikus módon, a tradicionális nemi szerepek megerősítésével. Két fő problémakör rajzolódott ki a várostól való elszakadás kapcsán: az egyik az alapvető megélhetés, a másik pedig a szociális, intellektuális kielégülés kérdése. Ahhoz, hogy belevágjon valaki egyáltalán egy kiköltözésbe, (szülői) hátszélre (BLU01) vagy áldozatokra van szükség, amibe beletartozhat egy belvárosi lakás cseréje egy falusi házra (BP01) vagy egy jól fizető, biztos, bejelentett állás feladása (MK01).

„Nagyon nehéz kiváltani egy városi teljes munkaidős állást azzal, hogy nekiállunk otthon gazdálkodni... Ha azt mondjuk, hogy oké, akkor most feladjuk a munkánkat és nekiállunk gazdálkodni akkor nagyon hosszú az átmeneti idő ami alatt valahogy anyagilag stabilnak kell lenni.” (MK01)

Átmeneti segítségként egyes közösségek ideiglenes lakhatást biztosítanak a frissen kiköltözőknek (BLU01) azonban az ideiglenes lakból való továbblépéshez is óriási befektetésre van szükség. Fontos szempont emellett a gyerekek igényeinek a figyelembevétele, amiben a falusi iskolák minősége kritikus pont (például BP01), illetve, ahogy az egyik interjúalany is fogalmaz: *„van két gyerekem, akiknek mai igényei vannak, amit nem lehet krumplival meg tojással kielégíteni” (RA01).*

Az anyagi biztonság megteremtése és a szellemi és kulturális igények biztosítása érdekében sokan egy hibrid életforma kialakításával próbálkoznak (BLU01, BP01). Egy távmunka, ami kellő rugalmasságot tud biztosítani, megoldást nyújthat bizonyos életkörülmények között (BLU01). Azonban, ahol gyerek is van, ott sokkal nehezebb megoldani, hogy mindkét szülő tudjon a kerti teendők mellett mást is dolgozni, egyedülálló szülőként pedig ez szinte lehetetlen. A tapasztalatokat az is meghatározza, hogy milyen céllal (anyagi fenntartás, szellemi kielégülés) és hány órában szeretne a termelésen kívül dolgozni:

„Mi paradox módon azért tudtunk kiköltözni, mert a munkahelyüinktől már úgy függetlenek tudtunk lenni, hogy egy telefonról vagy egy gépről el tudom látni a munkámat.”(BP01)

De ettől teljesen eltérő tapasztalás ugyanúgy megjelenik:

„Onnantól kezdve, hogy mind a ketten dolgoztunk, ez a halálos ítélete volt az önellátó gazdálkodásnak.” (MK01).

Amikor pedig a termelést, a gyerekek és egyéb tényezők nem teszik lehetővé mindkét fél számára, a kerten túli munka fenntartását a hibrid megoldás több elbeszélés szerint is a nő otthon maradásával és a férfi ingázásával valósul meg:

„Ha csak a férjem dolgozik, 8, tiszta időben 10-12 órát távol van otthonról, akkor utána már nem tol bele annyi melót otthon akár a kertészkedésbe, akár a bármibe, vagy beletol a legszükségesebbekben... Egyszerűen energia nem maradt arra, hogy mondjuk ültetésben, kapálásban, vagy bármilyen ilyesmiben besegítsen. Nekem meg ugye a gyerekek mellett egyedül, még ha ott is voltam, ez olyan marha sok időt meg energiát vett volna el, hogy egyszerűen nem bírta el a családi logisztika.” (MK01)

„Az is hozzátartozik az igazsághoz, hogy amikor már benne voltunk, akkor rá kellett jönnöm, hogy nekem nagyon hiányzik a szellemi tevékenység a munkában. Hosszú távon frusztrált és elégedetlenné tett az, hogy baromi sok munkát beletolok, ahhoz képest viszonylag kevés a fogható eredmény, és teljesen úgy éreztem, hogy senki sincs, aki azt mondaná, hogy: »Te ezt most megcsináltad, te ebben egy értéket képviselsz, és tök jó, hogy ezt csinálsz!« Nem volt egy jó állapot, főleg nem lelkileg.” (MK01)

„Az, amit nagyon sokan nehezen látnak be, vagy nehezen ismernek be, az, hogyha valaki tényleg egy önellátó gazdálkodásban van, az egy városi léthez képest mindenképpen egy nagyon komoly életszínvonal-esés.” (MK01)

Egy hibrid életforma tehát egyszerre lehet kihívás és lehetőség is, amit nagyban meghatároz a földrajzi elhelyezkedés, családi állapot, társadalmi háttér és az egyéni igények. A gondoskodási és az önfenntartási kötelezettségek és a közösségi élethez való kapcsolódási vágy fontos szerepet játszik/motiválják egy hibrid életforma kialakításában.

„Meg ami jó lenne hosszú távon, hogy vidék és város között egy áramlás legyen, és ne ellentét. (...) Mert a kettő együtt nagyon-nagyon gazdaggá tesz.” (BP01)

5.3. Gondoskodás és önfenntartás

Az egzisztenciális háttér és a gondoskodási terhek tehát meghatározzák, hogy mennyire tud valaki vidéken boldogulni.

„A többség abban van, hogy elfogadja – még ha nincs is annyira jól benne – elfogadja, hogy ő neki ez a szerep jutott, hogy ő a főállású anya, aki otthon van, és beleáll ebbe és kihozza abból, amit otthon tud, a legjobbat.” (MK01)

Nem elhanyagolható az sem, hogy értelmiségi szülőként a gondoskodás egyik indikátora a jónak ítélt oktatás biztosítása a gyerekek számára, amit falusi környezetben sokkal nehezebb megadni.

„Ami így fájó pont, hogy ma Magyarországon vidéken önállóan tanítani már nem tudod nagyon a gyerekeket. Ezt nehéz volt megélni. A falusi iskolák tényleg borzalmasak. Mármint ahova nekünk sikerült költözni.” (BP01)

„Azért is volt tudatos, mert látszik, hogy a városban értelmiségiként nem tudok olyan tartalmas életet adni nekik (gyerekeknek), amelyet szeretnék.” (BP01)

Jellemző dilemma, hogy akár párkapcsolatban, akár egyedül, akár közösségben hogyan lehet kialakítani egy gazdasági és társadalmi szempontból is fenntartható életstratégiát. A férfival, vagy férfi nélkül élés többféle szempontja is felmerült, előnyök és hátrányok egyaránt.

„Ha most én egyedül élnék és csak ezeket csinálnám, akkor nem tudnám fizetni a számláimat.” (FJ01)

„Igazából anyagi biztonságban azért érzem magam, mert van a párom. Tehát ebből én így most nem élnék meg. Amíg egyedül voltam, nagyon sokat segített az, hogy megkerestek szakmai szervezetek...” (FJ01)

A női életközösségek kialakítása iránti igény is megfogalmazódott egyes interjúk során.

„És hát azért gyakran ez felmerül, hogy hát hogy is mondjam, szóval vannak ilyen női közösségek, ahol könnyebben megértésre találunk. Szóval amikor nem azt érzed, hogy te húzol mindent, hanem van kivel ezt vinni. Viccesen a lányok azt szokták mondani, hogy mikor költözünk össze bizonyos nőkkel. És most kimondottan gazdálkodási szempontból. Hogy tők jó női gazdaságokat lehetne létrehozni, mert sokkal könnyebben kommunikálunk ezekkel a nőkkel megértési szempontból. És igen, néha hülyeség, hogy ezt fölteszi az ember, hogy miért van szükség ezekben a rendszerekben a férfiakra, ami tők bénaság, mert hogy juthatunk ide?” (NEO2)

Az önfenntartáson, anyagi nehézségeken és feladatmegosztáson túl az elmagányosodást és a falusi közösségekhez való kapcsolódást is befolyásolja az hogy milyen családi állapottal vág bele valaki a gaz-

dálkodásba, próbál vidéken önfenntartó életet kezdeni. Másik oldalról viszont pont egy támogató, egalitárius elképzelésekkel rendelkező közösség képes a gondoskodási terhek megosztásával csökkenteni az ilyen típusú kiszolgáltatottságot.

5.4. Elmagányosodás és közösségteremtés

Az interjúkból tehát határozottan kirajzolódott, hogy az ismeretlen közösségi lét biztonságérzetet adhat a kiköltözött nőknek, megtarthatja az egyéni élethelyzetben őket.

„Azt gondoltam, magányos művész vagyok, de aztán kiderült, létezik olyan közösség, amiben jól érezhetem magam.” (BLU01)

„Van veszély, hogy az ember buborékba kerül, és akkor csak azt látja, amit látni szeretne, és az egyébként tök jó. De aztán a buborékon kívül érhetnek meglepetések. Próbálok egyensúlyt tartani. Nincs időm felszínes kapcsolódásokra, értékesnek tartom az időmet, olyanokkal töltöm, akiket én is értékelek. Ez a család és a közösség. A biztonságos közösség magabiztosságot ad, és jó tudni, hogy van egy közeg, ahol meghallgatnak. Ez sok embernek nincs meg. Tudatosan azért próbálok kilépni a buborékból, hivatalban vagy akárhol.” (BLU01)

„Egy kulcspontja az önellátásnak és a vidékre költözésnek, hogy legyen egy közeg, ami befogad és akivel együtt működsz... Nagyon nehéz egyedül csinálni.” (RA04).

„A városban is minden ott van a közeledben és mégis itt, a faluban sokkal többet mozdulok ki ezekre a programokra.” (BLU01)

„Amit itt maguknak kisközösségileg teremtenek – menedék. Itt tudatosan épült bele úgy, hogy ne egyedül legyen oszlopos tag. Nehéz lenne továbblépni innen.” (BL01)

Az elmagányosodás feloldódik a közösségi létben, miközben a helyi hatalmi viszonyok, a gazdasági helyzet újabb korlátokat emelnek a kiköltöző nők elé.

„Ez már kicsit falupolitika, az kudarc volt, hogy amikor mi kiköltöttünk ugye, és elkezdtünk a közösségbe benne lenni, akkor nagyon sok mindent próbáltunk, én összedobtam egy kórust, és nekem 20 nő jött énekelni minden héten és az megint egy nagyon nagy sikerélmény volt, amikor a csirketelepen dolgozó Évi azt mondja, hogy én azért rohanok pénteken haza, hogy együtt énekelhessünk, és láss csodát, mindenből politika van, ugye a liberálisok mertek valamit csinálni és télen már nem kaptuk meg a termet. És akkor először nálunk egy kicsit, de te is tudod hogy egy tiszta szobában 20 nő nem tud együtt énekelni, és a Balázs volt a kórusvezető. Ezeket módszeresen elnyírták. illetve volt több civil kezdeményezés, ezeket elnyírják.” (BP01)

„Ezek a közösségek [ökofalvak] egy idő után annyira bezárnak, hogy senkit nem engednek be a közösségbe, illetve itt egy idő után mindig az asszimilációt [támogatják] [...]Másrésről anyagilag is ezek a közösségek már olyan megfizethetetlen telek és ház áron működnek, ami megint nem a mi utunk volt.” (BP01)

5.5. Női legitimitás vidéken

Több vidéken élő interjúalany számolt be arról, hogy nőként milyen hátrányos megkülönböztetések érik. Ezt egyedülálló és férfival élő nők is említik. Fizikai atrocitásokról, kéretlen közeledésekről beszélnek, de arról is, hogy egyes vidéki szakemberek nem hajlandóak nőkkel szóba sem állni. Jellemző az is, hogy a nőnek a párkapcsolatán belül is küzdenie kell a saját jogaiért, anyagi autonómiájáért és mozgásteréért.

„Amikor elkezdenek piszkálni, meg udvarolni, akkor így elő kell venni a kis bicskát, és azt kell mondani, hogy »kiöntöm a beledet, hogyha nem mész innen hátrébb két méterre«. Tehát, hogy nem ehhez vagy szokva kulturálisan. De muszáj megtanulni, mert abból nem értenek, hogy »kérlek szépen, az intim határait ne lépd át«, mert fogalma nincs, hogy ez mit jelent.” (RA02)

„A nők falun még mindig prédaszerűek... (...) A városban, mivel ott nyitottabbak az utcák stb., illetve nincs ilyen behatolni tudás az intim szférába, hiszen zárod a kaput, itt meg ugye nem zárod.” (BP01)

„Az tény, hogy egyedül nőként nem mernék egy baranyai faluba kiköltözni.” (BP01)

„Nagyon érdekes ezen a fertályon nőként boldogulni. Tehát, hogy így az ács nem volt hajlandó velem szóba állni, hanem van egy ismerősöm, a Zoli. Ő tárgyalt a Misi bával. Én fölhívom Zolit, hogy figyelj, a vihar leverte a cserepeket, le kéne cserélni, meg kéne négy kúpcerép. Ő fölhívja Misi bácsit, aztán visszahív, mit mondott Misi bácsi, mert Misi bácsi nem hajlandó velem beszélni, mert én egy nő vagyok. És akkor így oké, az ott egy elég akut probléma volt, konkrétan levitte a tetőt a vihar, és azt úgy meg kellett rapid módon csinálni. (...) És elég sok ilyen ember van itt a környéken, aki nővel nem hajlandó tárgyalni. (...) Egy nő itt ne akarjon megbízást leadni.” (RAO2)

„Amit látok, hogy akkor érdemes, ha bombabiztos a párkapcsolatod. Tehát akkor nagyon jó. De azt is látom, amikor nem működik a párkapcsolat, akkor az egész nem működik, és ez így csúnya, mert nem lehet előre kimondani meg szerencse is kell, de nagyon tudatosan kell és mind a kettőnek kell akarnia. Mert itt azért nagyon egymásra vagyunk utalva. Itt azért, ha kidől egy fa, ha elromlik a bármi, nekünk is mindent magunknak kell csinálni.” (BP01)

„A női szerepből, ha egy kicsit rá akarok erre térni, akkor azért azt látom a barátnőimen is, hogy rendszeren meg kell küzdenünk a férjeink ellenében, a nagy liberálisok ellenében, hogy mehessünk úgy dolgozni. Mert ugye mindig mi maradunk hátulra, nekik van egy nagyon nagyon inspiratív karrierjük. Általában bevállaltuk a gyereket a nagy szerelemből, meg hát imádjuk csinálni, de mondjuk értelmiségi nőként azért az ember mindig akar valami mást, és mindig azt élem meg, amikor külföldön vagyunk, hogy a kintieknek ez könnyebb.” (BP01)

5.6. Strukturális korlátok vidéken

Akik vidéken élő nőként kilépnek saját háztartásuk, kisgazdaságuk keretei közül, és az élelem-önrendelkezés ügyét közösségépítéssel, ugyanakkor a lokalitáson túlmutató programmal (pl. mintagazdaság működtetésével, tudás-átadással) viszik előre, mindennapi életükben folyamatosan ütköztek/ütköznek a rájuk telepedő piaci és állami intézményekkel, és az azok működését alakító hatalmi viszonyokkal. Történeteikben föllelhető az államszocializmus, majd a piac (neoliberális) intézményei, illetve az önellátásra és a (polányista értelemben

vett) reciprocitásra épülő gazdasági modellek közötti feszültség/ri-
valizálás, a kettő közötti navigálás a mindennapokban.

Azok számára, akik ezt az utat választották, a nagyüzemi gaz-
dálkodásról a nyolcvanas évek végén kibontakozó szakmai viták,
illetve a rendszerváltást követő szabályozási-intézményi átalakítások
meghatározóak voltak, lehetőséget (és muníciót) adtak a kísérlete-
zésre:

*„...a rendszerváltás utáni évek kegyelmi időszak volt... mindenki mindenre
nyitott volt, és természetes volt, hogy mi dolgokba belevágunk” (NE03).*

Ugyanakkor az élelemtermelés privatizációs és liberalizációs lépések
eredményeként átrendeződő keretei – a külföldi élelmiszer-kereske-
delmi láncok növekvő súlya a fogyasztásban és a termelési folyamat
alakításában, a feldolgozóipari kapacitások szűkülése és a térségi
vertikumok szétesése, az üzemi keretek és a tulajdonviszonyok át-
rendeződése az agrárszektorban (Fertő és Fogarasi 2007, Nagy 2014)
– kezdettől megnehezítették a családi, illetve közösségi erőforrásokat
mobilizáló alternatív gazdálkodási formák és technológiák beveze-
tését. Ez jól megragadható a földhöz jutás konfliktusaiban, amelyek
összekapcsolódtak a földhasználat koncentrációjának összetett folya-
mataival, és az ezt támogató (szak)politikai lépésekkel (Kovách 2016).
A kárpótlás és a privatizáció első hullámának szelekciós mechaniz-
musait (ami több százezer fő kilépéshez vezetett az ágazatból) inter-
júpartnereink is megtapasztalták:

*„mi csak vissza akartuk szerezni a tanyát és földet, hogy gazdálkodjunk... de
nagyon nehéz volt, mert részarány-tulajdonosként sokkal drágábban jutottunk
földhöz [mint a kárpótlási jegyekkel rendelkezők]. Csak magunkra és a családra
számíthattunk” (NE01).*

A koncentrációs folyamatok (a gazdálkodók számának drasztikus csök-
kenése és a nagyüzemi keretek között művelt területek gyors növekedése),
a földárak emelkedése, külső tulajdonosok megjelenése (Kovách 2018;
Csurgó et al. 2016) a jól működő, jelentős (tőke)felhalmozási potenciállal
rendelkező ökogazdaságokat is nyomás alá helyezte, ellehetetlenítette.

„Magyarországon alig néhány ember kezébe kerültek a termőföldek, és erről nagyon nem szeretik, ha bárki beszél... mi is valószínűleg ennek lettünk az áldozatai, a háttérben privatizációs spekulációk álltak” (BL02).

Tehát a rendszerváltás után átalakuló szabályozási keretek, az uniós agrárpolitika mechanizmusai, az ágazati szereplők globális integrálódása eredményeként a termőföld egyre értékesebb/egyre kevésbé hozzáférhető áruként definiálódott, amellyel szemben (alternatívaként) jelennek meg az ökológiai és közösségi szempontokat középontba állító szerveződések:

„A nemzetközi mozgalom alapelve leírja, hogy mit kell tenni a válság ellen ami van, én ezenkívül nem akarok mást csinálni, erre tudatosan figyelek, csak olyat, ami ökológiai, és ebből is van bőven munka. Élvezem, hogy van egy keret, nem az, hogy mindent el kell vállalnom, mert kapitalizmus van és sok pénzt akarunk, hanem csak olyat csinálok, ami beleillik ebbe, és nyugodtan fekszem le”. (BLU01)

Szerepük tehát túlmutat a gazdálkodáson, történeteikben a földhasználat, az élelemtermelés, az ökológiai gazdálkodás elválaszthatatlanul összekapcsolódik a helyi közösségek építésével, megtartásával. Ennek fontosságára világítanak rá a vidéki társadalom polarizációjáról, a helyi közösségek széteséséről, az ezeket átszövő patrónus-kliens viszonyokról vészjelzéseket küldő tanulmányok (pl. Keller et al. 2016; Kovai 2016; Virág 2010).

A kifejezetten társadalmi nemekhez köthető strukturális kényszerek (Czirfusz et al. 2019) is tetten érhetők a vidékre költöző, önellátásra berendezkedő nők életvilágaiban is. Ennek fontos összetevője a munkapiac működése, egyrészt a rugalmas munkavégzés (táv munka, részmunkaidő) korlátai és a nők korlátozott lehetőségei vidéken:

„Ha ma Magyarországon azt mondom, hogy 2-3 órában akarok dolgozni, akkor azt mondják, hogy hogy képzeli. Hát hogyhogy hogy képezem? Hát elég okos vagyok, úgy képezem... Mi paradox módon azért tudtunk kiköltözni [falura], mert a munkahelyünktől már úgy függetlenek tudtunk lenni, hogy egy telefonról vagy egy gépről el tudom látni a munkámat.” (BP01)

Másrészt a váltással (kiköltözéssel) anyagi terhek járnak, és az élelemtermelésbe fektetett munka relatíve leértékelődött:

„Nagyon nehéz kiváltani egy városi teljes munkaidős állást azzal, hogy nekiállunk otthon gazdálkodni... Ha azt mondjuk, hogy oké, akkor most feladjuk a munkánkat és nekiállunk gazdálkodni, akkor nagyon hosszú az az átmeneti idő, ami alatt valahogy anyagilag stabilnak kell lenni.” (MK01)

A vidéki önellátó-gazdálkodó életvilágban több szempontból is korlátozó tényezőként jelentkezik a közszolgáltatások rendszereinek leépülése. A falvakban elérhető intézmények (elsősorban az oktatás) romló színvonalra (Zolnay 2020; Nagy et al. 2015) elsősorban a nőkre rak plusz (láthatatlan) terheket, a jóléti állam struktúráinak leépülése pedig a háztartások jövedelem-termelő kapacitására gyakorol nyomást:

„Havi szintű probléma volt az a tipikus szendvicsgenerációs probléma, hogy látjuk azt, hogy mennyire bizonytalan a nyugdíjrendszer, tolni kéne a pénzt az előtakarékosságba, hogy nekünk legyen; rengeteg probléma van az egészségüggyel, tehát tolni kéne a megtakarítást abba is, hogy magánúton legyen keret arra, ha valami gáz van, akkor ezt ki tudjuk csengetni.” (MK01).

Végül az otthonteremtéshez kötődő strukturális kényszerek (az ingatlanpiaci folyamatok, a vidéki terek leértékelődése, mobilitási korlátok) is megjelennek mindennapjaikban (Vincze 2019).

„Azt tudtuk, hogy ma Magyarországon úgy otthagyni egy belvárosi lakást, hogy azt cserélem le egy vidékire, az nagyon-nagyon veszélyes.” (BP01)

Mindez meghatározza munkapiaci, családon belüli státuszukat, de helyi közösségekbe történő illeszkedésüket: napi gyakorlataikat és terveiket is.

5.7. Interjúk összegzése

Az interjúalanyok egy része tudatos és reflektív állításokat fogalmazott meg a vidéki étellel kapcsolatosan. A pénzkereseti lehetőségek, a szellemi igények kielégítésének, a megfelelő oktatási lehetőségeknek, az élelemtermelés feltételeinek hiányai, a nők fizikai biztonságának és társadalmi legitimitásának, a megfelelő közszolgáltatások-

nak (például iskola, óvoda, tömegközlekedési rendszerek) a hiánya egyaránt megfogalmazásra kerültek. Ezekben a dimenziókban olyan pozitív tapasztalatokról és stratégiákról, amelyek a társadalom minden tagja számára hozzáférhetőek lennének, és a nők teljes élethosszára vonatkoztathatóak lennének, egyetlen interjúalany sem számolt be (RA02, RA01, MK01, BLU01, MK04, MK03).

Három vidéken élő interjúalany számolt be arról, hogy elégedett lenne a helyzetével, ebből egy nőnek nincs gyereke. Közülük egyik sem termel élelmet eladásra (BP01, FJ01, NE03).

Az élelem-önrendelkezésben aktívan részt vállaló, nem rendszerkritikai keretben gondolkodó nők több esetben egzisztencialista vagy spirituális magyarázatokkal írták le a saját körülményeiket, céljaikat, nehézségeiket (GI01, GI02). Az egyik CSA közösség vezetője nem is vállalta az interjút, mivel saját magát „gyerekfuvarosnak” írta le, akinek nincs is ideje a közösségi mezőgazdálkodással foglalkozni, sem interjút adni. Egy másik CSA vezetője, fiatal, háromgyerekes anya kiegészről, összeroppanásról, undorról számolt be (BL03). Egy másik háromgyerekes anya, korábban ökofalulakó, családjával külföldre költözött, mert elmondása szerint ha ott maradnak az ökofaluban, akkor tönkrement volna a házasságuk (MK01). Egy középkorú, nagy gazdaságban termelő, gyerekről és idős rokonról is gondoskodó nő számolt be fizikai kimerültségről, testi túlterheltségről és az öregedéssel kapcsolatos fizikai korlátokról a termeléssel kapcsolatosan (MK02).

Összességében elmondható, hogy a főáramú zöld mozgalom, az élelem-önrendelkezés mozgalom narratíváiból és a hagyományos női életpályával kapcsolatban egyetlen interjúalany sem számolt be sikerekről és elégedettségről. Sokkal inkább a kimerültség, „hajsztóság”, kiegész került fókuszba (BL04).

6. ÖSSZEGZÉS ÉS KONKLÚZIÓ

A rendszerváltás utáni budapesti központú zöld mozgalom jellemzően konzervatív értékeken és genderfelfogásokon alapult, kevésbé kommunikált a női civil szervezetekkel. A konzervatív értékek táptalaján fejlődtek az élelem-önrendelkezéssel kapcsolatos mainstream narra-

tívák, definíciók és követelések is, melyek ezáltal nem is reflektáltak a nők, a gondoskodók, a családok élelmezéséért elsődlegesen felelőséget vállalók valóságára, igényeire, szükségleteire, lehetőségeire.

Ezzel párhuzamosan ugyanakkor – elsősorban vidéken, és alapvetően a helyi nők, anyák koordinációjával és nagyarányú részvételével – az élelem-önrendelkezésnek masszív helyi, valódi és materiális struktúrái alakultak ki (GI01, GI02 interjúk). Ilyenek pl. a CSA és bevásárló közösségek, a kistermelők/őstermelők helyi vállalkozásai és értékesítési közösségei. Azon szereplők munkájának az eredménye, amelyek nem, vagy csak nagyon kicsit vettek részt a szakpolitikai szintű zöld-mozgalmi dialógusban. Álláspontunk szerint ezek a hálózatok helyi szinten, gyakran a mozgalmi centrumtól távol, markáns társadalmi változást generálnak és előmozdítják a vidéki élelem-önrendelkezés modelljét. Az, hogy ezt a mozgalmi centrumok nem látják, nem hangsítják, nem ismerik el, és nem integrálják a szakpolitikai szintű követelések megfogalmazásába egyrészt sajnálatos hiányosságok. Másrészt ezzel épp a patriarchátus nőket elnyomó és a női ingyen-munkát kizsákmányoló struktúráit erősítik, nem követelve pl. azokat a szociális intézkedéseket, amikre éppen a gondoskodási terheik miatt a nőknek nagy szüksége van. Mindezek miatt, és annak érdekében, hogy társadalmi erőt tudjanak ezek a helyi kezdeményezések felmutatni az élelem-önrendelkezés ügyének előremozdításában, szükséges a közös fellépésük és az integrációjuk egy közös (ökofeminista) mozgalmi térbe.

6.2 A HerStory kollektíva jövőképe

A HerStory a zöld, a nő-, a szolidaritási mozgalom és a gondoskodási kérdések összeéréseit vizsgálja társadalomkritikai, politikai ökológiai és feminista megközelítéssel. Külön figyelmet fordít azokra a folyamatokra, ahol a nők elnyomása és a természeti környezet kizsákmányolása egyre nagyobb méreteket ölt a tőkés gazdaság fejlődésével, és egyre elnyomóbbá válik a társadalmi reprodukció gyakorlataival, amelyek képviselői hagyományosan mindig is a nők voltak. A női tapasztalatok összegzésével és felértékelésével a HerStory a zöld mozgalmi térbe a társadalmi egyenlőtlenségekről való gondolkodást

és az olykor láthatatlan szereplők meglátásait hozza be, miközben a rendszerkritikus mozgalmi szerveződés körében az ökofeminista szemléletet szeretné erősíteni.

A HerStory kollektíva identitása nem kiforrott, hiszen az új irányokat a csoporthoz önkéntesen csatlakozó, aktívan tevékenykedő tagok határozzák meg. Emellett az interjúzás során volt lehetőségünk beszélgetni a HerStory tervezett tevékenységéről. Több alkalommal felmerült, hogy a csoport hiánypótló, kritikai ökofeminista szemlélettel átítatott eseményeket szervezhet és kutatásokat kezdeményezhet a kortárs mozgalmi térben. Az interjúkból kiolvasható, hogy a társadalomkritikai térben kevés a természet és társadalom összerésére reflektáló aktivista szerveződés.

„Rendszerkritikus gondolkodóként azt gondolom, hogy méltatlanul alulreprezentált az élelmezés és az agrárium a társadalomtudományos akadémiában. Ez egy elfeledett téma (RA02).”

„Bárki aki teljesen azonosul egy témával, nő, és érzelmileg beleágyazódik és magáénak érzi, annak megjön hozzá az ereje, bátorsága, szókincse és mindene ahhoz, hogy ezt meg tudja védeni, és itt jön be a nőiség. És azt látom, hogy a természetvédelemben a nők ilyen szempontból hatékonyabban tudnak működni (BL01).”

6.3. A HerStory kollektíva céljai és ajánlásai

- Különböző társadalmi csoportok és egyének bevonása a HerStory munkájába ideológiai és szakmai elvárások nélkül. Ezt azért tartjuk fontosnak, hogy minél sokszínűbb legyen a közösség és minél többféle szempont, nézőpont és figyelembe veendő paraméter láthatóvá váljon és képviselve legyen az érintettek részéről.
- Olyan közösségi szolgáltatások és képzések nyújtása, melyeken keresztül a nők szélesebb köréhez tudunk eljutni és számukra egy megerősítő, feminista szempontból tudatos és támogató teret biztosítani.
- További interjúk készítése és kiszerelese közérthető nyelven: blogposzt, képregény, videó és egyéb kreatív formában. Olyan

rövid és közérthető szöveges és vizuális tartalmak terjesztése, amelyek fontos üzeneteket közvetítenek a közösségi média felhasználói felé.

- Közösségi etikai kódex és innovatív közösségi módszertanok kidolgozása, ami megkönnyíti a közös munkát és szerveződést.
- Feminista ökoközösségek, autonóm gondoskodó közösségek indítása, azok indulásának és erősödésének szakmai segítése.
- Együttműködés szervezetekkel, önszerveződő körökkel, mozgalmi kezdeményezésekkel.
- Bekapcsolódás a nemzetközi ökofeminista hálózatokba.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abrams, Lynn (2010): *Oral History Theory*. Routledge.
- Arrighi, Giovanni (1990): The Developmentalist Illusion. In: *Semiperipheral States in the World-Economy*. Szerk.: Martin, William G. Greenwood Press.
- Acsády Judit (2005): A hazai feminizmus fénykora. In: *Feminista Almanach*. Szerk.: Csapó Ida – Török Mónika. MINŐK-NŐTÁRS Alapítvány.
- Andrews, Donna – Smith, Kiah – Morena, M. Alejandra (2019): Enraged: Woman and Nature. In: *Right to Food and Nutrition Watch*, No. 11.: 6-15. Interneten: https://www.righttofoodandnutrition.org/files/rtn-watch11-2019_eng.pdf (Letöltve: 2021.04.29)
- Ángyán József (2014): KTI Nekrológ. Interneten: https://angyanjosef.blog.hu/2014/09/26/kti_nekrolog (Letöltve: 2021.04.29)
- Balázs Bálint (2020a): Élelmiszer-önrendelkezés. In: *Fordulat*, No. 27.: 82-101.
- Balázs Bálint (2020b): Food Farming: Think Like an Eastern European. In: *ARC2020.eu*. Interneten: <https://www.arc2020.eu/food-framing-think-like-an-eastern-european/> (Letöltve: 2021.04.29)
- Balázs Bálint – Horváth Janka – Pataki György (2020): Science-society dialogue from the start: Participatory research agenda-setting by Science Cafés. In: *European Journal of Futures Research*, Vol. 8, No. 1. Interneten: <https://europeanjournaloffuturesresearch.springeropen.com/articles/10.1186/s40309-020-00164-x> (Letöltve: 2021.04.29)
- Barna Emília – Csányi Gergely – Gagy Ágnes – Geröcs Tamás (2018): A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából. In: *Replika*, No. 108-109.: 241-262.
- Bíró Ilona – Besenyei Mónika (2011): „Ugyanazokról a dolgokról kicsit másként gondolkodunk”. In: *Lépések a fenntarthatóság felé*, Vol. 16., No. 4. Interneten:

- http://kovet.hu/wp-content/uploads/2018/03/lepesek_50_0.pdf (Letöltve: 2021.04.29)
- Bohle, Dorothee – Greskovits Béla (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press.
- Burtejin, Zorigt (2021): Több milliárd nő él időszegénységben a földön. In: *Qubit*. Interneten: <https://qubit.hu/2021/04/06/tobb-milliard-no-el-idoszezenysegben-a-foldon> (Letöltve: 2021.05.01.)
- Crenshaw, Kimberle (1991): Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color. In: *Stanford Law Review*, Vol. 43., No. 6.: 1241-1300.
- Czagány László (2009): Az élelmiszer-önrendelkezés koncepciója és magyarországi realitásai. In: *Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok*, Vol. 4., No. 1.: 23-28.
- Czirfusz Márton – Ivanics Zsófia – Kovai Cecília – Meszmann T. Tibor (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. In: *Fordulat*, No. 26.: 142-170.
- Csányi Gergely (2019): Genderrezsím és „nőpolitika” Magyarországon 2008–2018. Történeti politikai gazdaságtani elemzés. In: *Fordulat*, No. 26.: 115-141.
- Csányi Gergely – Gagyi Ágnes – Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24.: 5-30.
- Csapó Ida – Török Mónika (2005): *Feminista Almanach*. MINŐK Egyesület.
- Csurgó Bernadett – Kovách Imre – Megyesi Gergely Boldizsár (2016): Földhasználat, üzemtípusok, gazdálkodók. In: *Földből élők*. Szerk.: Kovács Katalin. Argumentum Kiadó.
- Dezsény Zoltán – Réthy Katalin – Dr. Dexler Dóra (2013): Közösség által támogatott mezőgazdálkodás. Zöltségközösségek Magyarországon. In: *Biokultúra*, Vol. 24., No. 5.: 17-19. Interneten: https://www.biokontroll.hu/wp-content/uploads/2018/06/Biokultura_2013-5.pdf (Letöltve: 2021.04.24.)
- Dezső Dóra – Oborni Katalin (2010): Női szervezetek, csoportok működési feltételei, tevékenységei és közösségi terei Magyarországon. Interneten: <http://www.reginanet.hu/noiterekkutatas2010.pdf> (Letöltve: 2021.04.24.)
- Doherty, Brian (2006): Friends of the Earth International: Negotiating a Transnational Identity. In: *Environmental Politics*, Vol. 15., No. 5.: 860-880.
- Marc Edelman – Tony Weis – Amita Baviskar – Saturnino M. Borrás Jr. – Eric Holt-Giménez – Deniz Kandiyoti – Wendy Wolford (2014): Introduction: Critical Perspectives on Food Sovereignty. In: *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 41., No. 6.: 911-931.
- Farkas Judit (2014): „Kicsi kis hősök” – Az ökofalu-mozgalom története és gyökerei. In: *Kovács*, Vol. 18., No. 1-4. Interneten: <http://kovasz.uni-corvinus.hu/2014/farkas.php> (Letöltve: 2021.04.21.)

- Ferencz Zoltán – Schmidt Andrea (1999): *Intézményrendszer és társadalmi részvétel a környezetvédelemben: Magyar környezeti mozgalmak a „brüsszeli színén”*. Magyar Tudományos Akadémia.
- Fleischmidt Margit (2007): Az antropológiai terepmunka módszerei. In: *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Szerk.: Kovács Éva. Néprajzi Múzeum-PTE-BTK.
- Fertő Imre – Fogarasi József (2007): Családi gazdaság versus ipari farm? In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 17., No. 3–4: 38–52.
- Gagyi Ágnes (2018): *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Napvilág Kiadó.
- Gagyi, Ágnes (2019): Félelem helyett kölcsönös segítség: a katasztrófaszociológia tanulságai a klímaválságra való felkészülésre (Rebecca Solnit: *A Paradise Built in Hell*). In: *Fordulat*, No. 25.: 237–246.
- Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2019): Magyarország az európai munkamegosztásban. A termelés áthelyezése a globális járműipari értékláncokban. In: *Fordulat*, No. 26.: 172–198.
- Gibson-Graham, J. K. (1996): *The end of capitalism (as we knew it): a feminist critique of political economy*. Blackwell.
- Gibson-Graham, J. K. (2014): Rethinking the Economy with Thick Description and Weak Theory. In: *Current Anthropology*, Vol. 55., No. 9.: 147–153.
- Gille Zsuzsa (2007): *From the cult of waste to the trash heap of history: The politics of waste in socialist and postsocialist Hungary*. Indiana University Press.
- Glied Viktor Imre (2013): *Társadalmi részvétel helyi környezeti ügyekben. A tiltakozás és partnerség kultúrája. Doktori Értekezés*. Interneten: <https://idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/gliedviktorphd.pdf> (Letöltve: 2021.04.21.)
- Harangi Andrea (1998): Terror a családban. Recenzió. In: *Esély*, Vol. 10., No. 5.: 85–89.
- Hayes, Matthew – Milánkovics Kinga (2001): *Community Supported Agriculture (CSA): A Farmers' Manual. How to start up and run a CSA*. Nyitott Kert Alapítvány.
- Santos, João M. – Horta, Hugo (2018): The research agenda setting of higher education researchers. In: *Higher Education*, Vol. 76., No. 4.: 649–668.
- Jehlička, Petr – Griviņš, Miķelis – Visser, Oane – Balázs Bálint (2020): Thinking food like an East European: A critical reflection on the framing of food systems. In: *Journal of Rural Studies*, No. 76.: 286–295.
- Juhász Borbála (2014): *A nőtlen évek ára. A nők helyzetének közpolitikai elemzése 1989–2013*. Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség. Interneten: http://noierdek.hu/2/wp-content/uploads/2016/09/notlen.evek_ara_.pdf (Letöltve: 2021.04.23.)
- Kákai László (2004): *Önkormányzunk, értetek, de nélkületek!* Századvég Kiadó.

- Keller Judit – Rácz Katalin – Váradi Mónika Mária (2016): Közösségi gazdaság-fejlesztés a vidéki Magyarországon. In: *Földből élők*. Szerk.: Kovács Katalin. Argumentum Kiadó.
- Korzenszky Anna (2011): SZÖVET – an example of the food sovereignty initiative in Hungary. Interneten: <http://ekumakad.cz/download/IVF/Vedegylet%20-%20SZOVET%20-%20an%20example%20of%20the%20food%20sovereignty%20initiative%20in%20Hungary.pdf> (Letöltve: 2021.04.23.)
- Kovai Cecília (2016): Önellátó függőség. A közfoglalkoztatás beágyazottsága egy Tolna megyei faluban. In: *Földből élők*. Szerk.: Kovács Katalin. Argumentum Kiadó.
- Kovács Imre (2016): *Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kovács Imre (2018): Földhasználat és földtulajdon-szerkezet. In: *Társadalmi R riport 2018*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György. Tárki. Interneten: https://tarki.hu/sites/default/files/trip2018/248-263_Kovach.pdf (Letöltve: 2021.04.10.)
- Krasznai Kovács Eszter (2021): Introduction: Political Ecology in Eastern Europe. In: *Politics and the Environment in Eastern Europe*. Szerk.: Krasznai Kovács Eszter. Open Book Publishers.
- Krasznai Kovács Eszter – Pataki György (2021): The Dismantling of Environmentalism in Hungary. In: *Politics and the Environment in Eastern Europe*. Szerk.: Krasznai Kovács Eszter. Open Book Publishers.
- Krizsán Andrea – Roggeband, Conny (2018): *The Gender Politics of Domestic Violence: Feminists Engaging the State in Central and Eastern Europe*. Routledge.
- Lantos Tamás (2020): Élelmiszer-önellátás In: *Trianontól a rendszerváltásig. Fejezetek egy sorskönyvből I*. Szerk.: Szegő Szilvia – Németh István. Antológia Kiadó.
- Manzo, Lidia Katia C. – Minello, Alessandra (2020): Mothers, childcare duties, and remote working under COVID-19 lockdown in Italy: Cultivating communities of care. In: *Dialogues in Human Geography*, Vol. 10., No. 2.: 120-123.
- Mellor, Mary (1997): *Feminism and Ecology*. Polity.
- Mikecz Dániel (2008): A dinnye a héjától. A bal-jobb vita a magyar alternatív mozgalmon belül. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 17., No. 2.: 71-97.
- Mikecz Dániel (2016): *A globalizációkritikus mozgalom Magyarországon. Lehetőségstruktúra és mozgalmi innováció. Doktori értekezés*. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Interneten: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/35175/MikeczD_doktori_ertekezés_vegleges_DOI.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltve: 2021.04.24.)
- Milánkovics Kinga – Kövesdi Zsuzsa (2013): *Női terek II. Nőket segítő civil hálózat kiépítésének lehetőségei Magyarországon*. REGINA Alapítvány. Interneten:

- <https://docplayer.hu/559814-Noi-terek-ii-2013-noket-segito-videki-civil-halozat-kiepiteseinek-lehetosegei-magyarorszagon-keszितette-milankovics-kinga-es-kovesdi-zsuzsa.html> (Letöltve: 2021.06.24.)
- Milánkovics Kinga (2013): *Szabadság, felelősen. A REGINA Modell Program gyakorlati tapasztalatai*. Interneten: <https://reginagodollo.files.wordpress.com/2020/01/regina20022013magyar.pdf> (Letöltve: 2021.06.24.)
- Móra Veronika (2008): A zöldek (környezet-, természet- és állatvédő szervezetek). In.: *Civil Szemle*, Vol. 5., No. 1-2.: 119-131. Interneten: http://www.civilszemle.hu/wp-content/uploads/2020/02/14-15_Civil_Szemle_2008_1-2_web.pdf (Letöltve: 2021.06.24.)
- MTVSZ (2015): *Agroökológia – egy új élelmészeti rendszer Európa számára*. Interneten: https://mtvsz.hu/dynamic/agrookologia_kiadvany.pdf (Letöltve: 2021.06.24.)
- MTVSZ (2019): *30 év, 30 arc, 30 történet – Dr. Schmuck Erzsébet*. Interneten: https://mtvsz.blog.hu/2019/12/07/30_ev_30_arc_30_tortenet_dr_schmuck_erzsebet (Letöltve: 2021.04.28.)
- Nagy Erika (2014): Bargaining, learning and control: Production of consumption spaces in post-socialist context. In: *Europa Regional*, Vol. 20., No. 1.: 42-54.
- Nagy Erika – Timár Judit – Nagy Gábor – Velkey Gábor (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. In: *Tér és Társadalom*, Vol. 29., No. 1.: 35-52.
- Nagy József (2020): Viktor azt mondta, „addig maradsz, ameddig kibírod, nem fogunk mártírt csinálni belőled”, In: *24.hu*. Interneten: <https://24.hu/belfold/2020/05/19/angyan-jozsef-rendszervaltas30-orban-fidesz-fold-intertju/> (Letöltve: 2021.04.25.)
- Noel, Sylvie – Robert, Jean-Marc (2004): Empirical Study on Collaborative Writing: What Do Co-authors Do, Use, and Like? In: *Computer Supported Cooperative Work*, Vol. 13., No. 1.: 63-89.
- Patel, Raj – Moore, Jason W. (2018): *A History of the World in Seven Cheap Things: A Guide to Capitalism, Nature, and the Future of the Planet*. Verso.
- Pál Viktor (2017): *Technology and the Environment in State-Socialist Hungary. An Economic History*. Palgrave Macmillan.
- Salleh, Ariel (2019): Ökofeminizmus. In: *Fordulat*, No. 25.: 143-158.
- Sáfrány Réka (2003): *Public and political discourse on domestic violence in Hungary: The Prospects and limits of feminist strategies*. Central European University.
- Schmuck Erzsébet (1998): A zöld mozgalom. In: *Arcanum Kéziszerkesztés – Tények könyve*. Interneten: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyve-tenyek-konyve-1/zold-19B21/szervezetek-es-intezmenyek-1AD7F/a-zold-mozgalom-1AD80/> (Letöltve: 2021.05.01.)

- Solnit, Rebecca (2009): *A Paradise Built in Hell: The Extraordinary Communities That Arise in Disaster*. Viking Penguin.
- Szikra Dorottya – Neményi Mária – Fejős Anna – Vajda Róza (2020): *Család, munka és női test: A nőkkel és családokkal foglalkozó civil szervezetek változó helyzete 2010 után Magyarországon*. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/16904.pdf> (Letöltve: 2021.05.01.)
- Szabó Máté (1999): A zöld mozgalmak és polgári kezdeményezések Magyarországon: kutatási problémák, módszertan, elmélet. In: *Környezetvédelmi civil kezdeményezések Magyarországon*. Szerk: Szabó Máté. Villányi úti Konferenciaközpont.
- Szabó-Morvai Ágnes (2018): Közelkép: Nők a munkaerőpiacon. In: *Munkaerőpiaci tükrök 2017*. Szerk: Fazekas Károly – Szabó-Morvai Ágnes. MTA KRTK KTI.
- Timár Judit (2018): A feminista és a marxista földrajz kapcsolata: összekötő és elválasztó diskurzusok a térről. In: *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Szerk.: Faragó László. Dialóg Campus.
- Tóth András (2015): The Rise of the LMP Party and the Spirit of Ecological Movements. In: *The Hungarian Patient. Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Szerk.: Krasztev Péter – Van Til, Jon. CEU.
- Turner, Katherine L. – Idrobo, C. Julián – Desmarais, Annette Aurélie – Peredo, Ana Maria (2020): Food sovereignty, gender and everyday practice: the role of Afro-Colombian women in sustaining localised food systems. In: *The Journal of Peasant Studies*. Interneten: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03066150.2020.1786812> (Letöltve: 2021.04.24.)
- Védegyelet (2018): *Agroökológia*. Interneten: http://vedegyelet.hu/wp-content/uploads/2019/06/BOND_-Agroecology-Summary_VDG_31052019_hu.pdf (Letöltve: 2021.04.24.)
- Vajda Róza (2014): Munkaerőpiac, foglalkoztatás, vállalkozónők. A nők teljes értékű munkavállalásának akadályairól és esélyeiről. In: *A nőtlen évek ára. A nők helyzetének közpolitikai elemzése 1989–2013*. Szerk: Juhász Borbála. Magyar Női Érdekvédelem Szövetsége. Interneten: http://noierdek.hu/2/wp-content/uploads/2016/09/notlen.evek_ara_.pdf (Letöltve: 2021.04.23.)
- Váradai Mónika Mária (2013): Megélhetés és támogató kapcsolatok – az aprófalu szegénység arcai. In: *Hátrányban – vidéken*. Szerk: Kovács Katalin és Váradai Mónika Mária. Argumentum Kiadó.
- Váradai Mónika Mária (2015): A túlélés és a társadalmi betagozódás között: szegénység, kirekesztettség és kapcsolattrendszerek. In: *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás a vidéki terekben*. Szerk.: Virág Tünde. Argumentum Kiadó.
- Vincze Enikő (2019): Ghettoization: The production of marginal spaces of housing and the reproduction of racialized labour. In: *Racialized labour in*

- Romania. Szerk: Vincze Enikő – Norbert, Petrovici – Rat, Cristina – Picker, Giovanni. Palgrave Macmillan.
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó.
- Wall, Sarah (2008): *Easier Said than Done: Writing an Autoethnography*. In: *International Journal of Qualitative Methods*, Vol. 7., No. 1.: 38-53.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat.
- Wallerstein, Immanuel (2010): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. L'Harmattan.
- Zolnay János (2020): *Térvakság. Oktatási stratégiák a városi zsugorodás és a tanulói létszám csökkenésének időszakában*. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 30., No. 2.: 96-114.